

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ रांगोळी चित्र

व अंक मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी-मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१४ साठी

वर्गणी रु. २००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

‘पालकनीती परिवार’

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.

☎ -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १३ वे अंक १२ वा

१६ मार्च २०१४

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखाकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

प्रिय वाचक,

डिसेंबर २०१३च्या अंकात आम्ही आपल्याला पत्र लिहिले होते. डिसेंबर २०१४ नंतर पालकनीती मासिक थांबवत आहोत याबद्दल सांगितले होते. त्यानंतर अनेक वाचकांनी-सुहृदांनी पत्रे, फोन, भेटी यांमधून चौकशी केली; मासिक चालू रहावे अशी इच्छा व्यक्त केली. त्यासाठी मदत करण्याची तयारी दाखवली. गेल्या महिन्यात याविषयी वर्तमानपत्रात बातमी आली. त्यानंतरही अनेकांनी संपर्क साधला. आर्थिक अडचण आहे का, असेही विचारले. या सर्वांची ही आस्था, कळकळ आम्हाला समजते आहे. बातमीत व्यावहारिक कारण असे म्हटलेले होते. केवळ आर्थिक कारण असे ते नाही. अशा कामात रस घेऊन करायची एक ऊर्मी असायला लागते. आजच्या प्रश्नांची जाणीव असायला लागते, आणि शिवाय काही वेळही असायला लागतो. मासिक सुरू करून आता सत्तावीस वर्ष झाली. त्या त्या वेळी मनाला भिडलेले पालकत्वाचे प्रश्न हाती घेऊन आम्ही काम सुरू केले. तेव्हा वेळ, कौशल्य इ. प्रश्नांचा विचारसुद्धा न करता कामाच्या ओढीने ते काम सुरू केलेले होते. वृत्तपत्रविद्येचे किंवा इतर कोणतेही विशेष प्रशिक्षण नाही, आर्थिक पाठबळ नाही, फारसे मनुष्यबळ नाही अशा परिस्थितीत आम्ही जो प्रयत्न केला, त्यात कितीतरी कमतरताही राहून गेलेल्या असणार. तितकेसे देखणे, नेटके, तंत्रशुद्ध मासिक काढायला जमायचे नाही. पण तरीही, जे म्हणायचे होते ते मात्र मनापासून आणि अगत्याने. हा प्रयत्न प्रामाणिक असल्याचे जाणवल्यामुळेच कदाचित तो वाचकांच्या मनात घर करून राहिलेला दिसतो.

इथून पुढे हे मासिक कुणी चालवावे किंवा कसे या विषयावर अनेकांचे प्रश्न येत आहेत. तसे प्रश्न विचारावेसे कुणाकुणाला वाटतात याबद्दल वाटणारी कृतज्ञता प्रथम व्यक्त करत आहोत. या मासिकासंदर्भातला सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा त्यातल्या दृष्टिकोणाचा. त्यासाठी मासिकाच्या विचारधारेची असलेले नाते व्यक्ती बदलल्या म्हणून पातळ होऊ नये. काळानुसार बदलणाऱ्या विषयांचा, प्रश्नांचा विचार त्यांत यावा, असे आमचे म्हणणे आहे. ते सर्वासमोर मोकळेपणाने ठेवत आहोत. पालकनीती ही संस्था सुरू आहे, आणि ती राहिलच. तिचे इतरही उपक्रम आहेत, ते सुरू आहेत, आणि राहतील. तुमच्याशी संवादासाठी आम्ही नेहमीच उत्सुक आहोत. आपल्या सर्वांचा लोभ असाच पाठीशी राहूदे.

धन्यवाद.

संपादक मंडळ.

या अंकात

- माझं काम माझं पालकपण- लेखांक -९
आश्वासक आधार- वसंतराव पळशीकर
मुलं, त्यांचं शिक्षण, त्यांचं वाढणं ही जीवनापासून वेगळी काढून स्वतंत्रपणे विचार करण्याची गोष्ट नाही, तर आपलं सहजीवन, विचार, काम या सगळ्यांच्या बरोबरीनं सहजपणानं वाढणारा प्रवाह आहे.
  - सांगा कसं शिकायचं..? भाऊ चासकर
  - ‘खेळघर’ कादंबरीबद्दल- संजीवनी कुलकर्णी
  - सकारात्मक शिस्त- लेखांक-२
जेन नेल्सन, रूपांतर - शुभदा जोशी.
- मुखपृष्ठाबद्दल:** मुखपृष्ठावरचे रांगोळी चित्र नेहमीप्रमाणे चिमटीतून रांगोळी सोडून काढलेले नाही. आधी रांगोळी पसरवून घेऊन मग त्या थरातून पत्रा, काडी फिरवून त्यावर रेखाटन केले आहे.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

आपल्या हातात असर अहवाल आहे. ९६% मुलंमुली शाळेत गेलेली आहेत, मात्र त्यांना शिकवले किती गेलेलं आहे, येतंय किती या सगळ्या निकषांवर आपलं शिक्षण धबाधबा नापास होत आहे, असं त्यात म्हटलेलं आहे. असरबद्दल काही म्हणावं अशी कल्पना मनात असूनही यावेळी ती जागेअभावी मागं ठेवावी लागते आहे. असो.

शैक्षणिक समाजपरिस्थितीवर अपेक्षित परिणाम झाला का, परिस्थिती बऱ्याकडे काही थोडी झुकली का, याचा अदमास यावा म्हणून हा अहवाल तयार होतो. ते तयार करणाऱ्या माणसांचे त्यामागचे हेतू काय असतात, असे अहवाल मनावर किती घ्यायचे असतात, कोण घेतं ह्यावरचे प्रश्न न काढता मला एक कल्पना मांडायचीय. आपल्या मनात वेगवेगळ्या संदर्भातले 'असर' अहवाल तयार होत राहायला हवेत. मनात याचा इथे अर्थ-सामाजिक मनात म्हणजेच सामाजिक संवादात असा अपेक्षित आहे.

आपण कार्यक्रम आयोजित करतो, सभा-भाषणांचे, घोषणांचे, रोषणाईचे. त्यांच्या नेमक्या आणि अपेक्षित परिणामांच्या निकषांवर आपण त्यांना जोखायला हवं, प्रत्येकांचं.. सातत्यानं आणि जागेपणानं. आपल्या प्रयत्नांमधून काय घडायला हवं होतं आणि ते किती घडलं, किती कमी पडलं, तसं का झालं, कुठं जमतंय, कुठं हुकतंय या प्रश्नांच्या परीक्षांना आपल्या कामाला बसवायला हवं. अर्थात एखाद्या गोष्टीचा असर शोधणं ही अजिबात सोपी गोष्ट नाही. ती एक प्रक्रिया असते, आणि एका टप्प्यावरून तिचा अंदाज देता येत नाही, तो पुरेसा खराही असत नाही.

आपली अपेक्षा काय आहे, ती अपेक्षा खरीच आहे, की चक्र खोटी? त्यापैकी काय पदरात पडलंय? आपण कुठपर्यंत निश्चितपणे पोचलेलो होतो? त्याच्यापुढं काही पावलं पडली का? जर तसं नाही तर मग आपण फक्त आळशीपणे काहीही न करता बसून राहिलेलो आहोत की काय?

गेल्या अनेक वर्षांच्या सामाजिक प्रक्रियांकडे पाहताना - एखादी गोष्ट आपण जेवढ्या कष्टानं, निगुतीनं पार पाडतो, त्या प्रमाणात किंवा त्याच कळकळीनं त्यातून काय व्हावं याचा विचार केलेला नसतो. कार्यक्रम घडतात, त्याचे काही परिणामही होत असतात. कधीकधी तर हे परिणाम पार उलट्याच दिशेनं जातात. कधी मूळ हेतूला भलतीच विचित्र बगल दिली गेलेली दिसते.

जागतिक स्त्रीमुक्ती दिनाच्या निमित्तानं एक उदाहरण म्हणून स्त्री-पुरुष समतेबद्दल आणि मानवी हक्कांबद्दल बघू. शिक्षण मिळालं, पेहरावावरची बंधनं कमी झाली, अनेक स्त्रियांनी गेल्या दोनशे वर्षांत जगातल्या जवळजवळ

उन्माद आणि याचना

लोकसभेच्या निवडणुका जाहीर होत आहेत. तसे त्याचे पडघम गेले चार महिने वाजतच होते. पडघम म्हणजे आवाज, गर्जना, आक्रस्ताळेपणे कोकलणं, सगळं. आरोप प्रत्यारोप तर आलेच. अर्थात अनेक वर्षांच्या अनुभवांनुसार याहीवेळी देशाच्या समोरच्या मूलभूत प्रश्नांना नगण्य स्थान आहे. बहुतेक सर्व ओढून आणलेला आव आहे.

असं असतानाही एका बातमीनं, आमचं- बहुधा अनेकांचं लक्ष वेधलं. २००२ सालच्या गुजराथमधल्या नरसंहाराच्या ध्रुवीय बाजू दाखवणारे जे दोन चेहरे होते, एका बाजूला असलेला उन्मादग्रस्त आक्रमकाचा तर दुसऱ्या बाजूला भयभीत नजरेनं प्राणांची याचना करणाऱ्याचा. या दोन चेहऱ्यांमागची जितीजागती माणसं दूर केळमध्ये एकत्र येतात, एकमेकांना फूल देतात, मिठी मारतात, आणि बेसूर बेताल आवाजात का होईना पण 'है प्रीत जहाँ की रीत सदा' म्हणतात, हे सगळं अचानक, अकल्पित, असंभव वाटणारं घटित घडतं. त्यांना एका व्यासपीठावर पाहणं हे, आपल्या मनाला आता आस लागून असलेल्या शांततेच्या दिशेचं एक पाऊल होतं.

प्रत्येक क्षेत्रांत अगदी नेत्रदीपक वगैरे यश मिळवलंय, तर आता आपला हेतू पूर्ण झाला असं आपण मानायचं का?

एकंदरीनं दिसणाऱ्या मुली-मुलं, त्यांचं एकमेकांशी वागणं, दुसऱ्या माणसाच्या स्वातंत्र्याचा मान न राखण्याची आपल्या मनोकल्पनेतली जडणघडण, लैंगिक आकर्षणांचा ठणठणाटी आणि प्रच्छन्न सोईस्कर वापर, लैंगिक अत्याचार, शरीरविक्रयाच्या व्यवसायातील स्त्रियांवर होणारे अनाचार, विवाह ह्या संकल्पनेला आज समाजात दिला जाणारा विचार, महत्त्व, त्यातल्या समारंभांचं स्थान, मालिकांमध्ये दाखवल्या जाणाऱ्या स्त्री-प्रतिमा, अंधश्रद्धांचा सुळसुळाट, ७५% गर्भवर्तींमध्ये दिसणारी रक्तपांढरी, लहान मुलांच्या पोटात पुरेसं अन्न नसणं, गर्भारपण-बाळंतपणात मरणाऱ्या स्त्रियांच्या मृत्युदरांमध्ये संख्यात्मक ढवळा-धवळ (म्हणजे पाणी घालून ढवळून दिसायला जरा फिकट-धवळ करणं. तसं केलं की खरं काय आहे, ह्याचा पत्ता लागत नाही)

शिक्षण बाजूला राहू दे, देशातल्या बाळांना जेवायला मिळतं की नाही येवढी खात्री तर आपल्याला हवी. आपलं दरडोई उत्पन्न पाचपट वाढलं, तरी ते नेमक्या कुठल्या गटात वाढलंय आणि कुठल्या गटात आकडे वाढले, तरी त्यातून पोटात कमीच जातंय? सर्वाना किमान पाणी-वीज-अन्न-हवा अशा सोईसुविधा मिळणं, लैंगिक अत्याचारांची भीती नसणं, जगण्याचा किमान मानवी हक्क मिळणं अशा किमान निकषांवर तरी जीवन सुधारायलाच हवं आहे. आपण भलत्या दिशांनी कष्ट-प्रयत्नांची उतरंड लावून वाफ भलत्याच दिशांनी सरकते आहे. मला जाणीव आहे, कित्येक गोष्टी केवळ संख्या-निकषांवर सोडवता येत नाहीत. त्यातला दर्जा-गुणात्मक बदल महत्त्वाचा असतो, माणसांच्या मनात होणारे बदल महत्त्वाचे असतात.

जागतिक स्त्री-मुक्तीदिनी, आपल्याला पोटातून ज्याची आस आहे, ती समता उमलून यावी यासाठी शुभेच्छा!

आश्वासक आधार

वसंतराव पळशीकर

वसंतराव पळशीकर यांना ज्येष्ठ विचारवंत म्हणून आपण ओळखतो. समाज प्रबोधन संस्थेचे कार्यकर्ते, समाज प्रबोधनपत्रिकेचे संपादक, नवभारतचे संपादक, लेखक या सर्व नात्यांनी त्यांनी महाराष्ट्रातील वैचारिक परंपरांचा समग्रतेने विचार केला आहे. विविध विचारसरणीच्या लोकांबरोबर त्यांचा औपचारिक आणि अनौपचारिक पातळीवर सततचा संपर्क आहे. सामाजिक काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांसाठी त्यांची वेगळी आणि जिह्वाळ्याची ओळख आहे. त्यातून कार्यकर्त्यांच्या एका फळीची जडणघडण झालेली आहे.

आसपास घडणाऱ्या घटनांमुळे कार्यकर्ता अनेकदा भांबावून जातो. अनेक पेच निर्माण होतात. काम चालू ठेवावं की थांबवावं, चालू ठेवूनही काही भलं घडताना दिसत नाही अशा सारख्या प्रश्नांनी मनाचा गोंधळ उडतो. निराशा दाटून येते. अशा परिस्थितीत, शांतपणे आणि ठामपणे बोलणाऱ्या वसंतरावांशी बोलतं की निराशेतही आशा जागी होते. दिशा सापडते. विचाराला भरीव आधार मिळतो. आपण करतोय ते बरोबर आहे असा विश्वास आणि खात्री वाटू लागते. काम करणाऱ्या माणसासाठी हे अत्यंत महत्त्वाचं असतं. स्त्रीवाद, मार्क्सवाद, समाजवाद, समता, सहिष्णुता, गांधीविचार यापैकी काहीही जाणून घ्यायचं असेल तर ते वसंतरावांच्या लिखाणात, आणि मग आचरणात सापडेल. तुमचा गोंधळ वैचारिक असो की व्यवहारातला, तुम्हाला आश्वासक आधार सापडेल. आणि हे सारं अगदी सहज, कोणताही आग्रह न धरता, स्वतःसाठी कणभरसुद्धा अपेक्षा न करता.

वसंतरावांच्या पत्नी वेणूताई यांनी रयत शिक्षण संस्थेच्या महाविद्यालयांमध्ये शिकवलं. साधं राहणं आणि अत्यंत धाडसीही विचार प्रत्यक्ष जगणं ही त्यांची खासियत. ६२-६३ सालच्या सुमारास स्वतःपेक्षा वयानं लहान असलेल्या सामाजिक कार्यकर्त्यांशी लग्न करणं, मुलांची, संसारासाठीच्या अर्थार्जनाची जबाबदारी स्वेच्छेनं उचलणं, नवऱ्याला अरेतुरे म्हणण्याइतकी सहजपणानं आत्मसात केलेली समता, अत्यंत साधी राहणी, सातत्यानं आणि खुशीनं केलेले श्रम, काही काळ जात्यावर स्वतः दळून केलेल्या पिठाचाच वापर घरात करणं, अंगणातल्या बागेत श्रम करून भाजीपाला पिकवणं आणि तोच खाणं, अनेकदा गरजू कार्यकर्त्यांसाठी मदत पाठवणं हे त्यातले काही भाग. वसंतराव, त्यांची मुलगी मेघना, त्यांच्या जुन्या सहकारी-अक्षरनंदनच्या विद्याताई पटवर्धन यांच्याशी आम्ही बोललो. त्याचं पालकनीतीसाठी केलेलं हे शब्दांकन.

मनाची जडणघडण :

मी हैद्राबादला लहानाचा मोठा झालो. लहान असताना मला वाचनाची आवड लागली. तेव्हा साने गुरुजींची पुस्तकं, त्यांनी लिहिलेली लहान मोठी चरित्रं असं वाचन जास्त झालं. विशेष म्हणजे 'श्यामची आई' जशी वाचली, तसे 'श्याम-खंड १, खंड २' देखील वाचले. 'धडपडणारी मुले' वाचलं. याचा संस्कार माझ्या मनावर खोलवर झाला असं निश्चित म्हणता येतं. ध्येयनिष्ठ मुलांनी ग्रामीण भागात एक प्रकल्प उभा केला आणि बदल घडवून आणला याची कथा 'धडपडणारी मुले' मध्ये आहे.

माझ्या वडिलांनी मला लागतील तेव्हा मला हवी ती पुस्तकं आणून दिली. मात्र कोणत्याही प्रकारे - अमुक वाच, तमुक वाचू नको- असं सांगितलं नाही. ते स्वतः सूत कातत, खादी वापरत त्याचा संस्कार आम्हा मुलांवर झाला. गांधीविचारांचा खोलवर संस्कार आमच्यावर वडिलांमुळे झाला. त्यांनी आम्हाला ते विचार सांगितले असं म्हणता येणार नाही. आणि घरातलं सर्व वातावरण गांधीवादी होतं असं नाही. बाकी माझं आयुष्य चारचौघा मुलांसारखंच गेलं, पण वाचन आणि वडिलांचा संस्कार याचा खोलवर परिणाम माझ्यावर लहान वयातच झाला असला पाहिजे. कारण, सोळाव्या-सतराव्या वर्षी इतर मुलांच्या मनात जे विचार आकार घेतात, ते माझ्या डोक्यात अकराव्या-बाराव्या वर्षीच तयार होत होते असं मला आठवतं.

विनोबांचा प्रभाव

त्या सुमारास हैद्राबादची संस्थानी राजवट जाऊन लोकांचं राज्य यावं, कारभार लोकांच्या हाती यावा अशी राष्ट्रीय भावना वातावरणात होती. विद्यार्थ्यांमध्येही ही भावना मोठ्या प्रमाणात होती. आमचंदेखील तीन-चार मित्रांचं मंडळ होतं. आमच्यात भरपूर चर्चा चालत. त्यावेळाच गणेशोत्सव धार्मिक भावनेपेक्षा राष्ट्रीय भावनेनं साजरा होई. बाराव्या-तेराव्या वर्षी वडिलांनी

मला गांधीजींची संस्था पहायला म्हणून वर्धा आणि सेवाग्रामला पाठवलं. याआधी मी साने गुरुजींनी लिहिलेलं विनोबा भावेंचं चरित्र वाचलेलं होतं. योगायोगानं त्या मुकामात विनोबांची भेट झाली. त्यांच्याबरोबर दीड-दोन दिवस त्यांच्या आश्रमात राहिलो. ते पवनारला राहत आणि रोज तेथून सुरगावला जाऊन स्वच्छतेचं काम करत. रस्ते-सफाई म्हणजे खरोखरी मैला-सफाईचं करायची असे. त्यांच्याबरोबर जाऊन मीसुद्धा ते काम करी. दरम्यान गप्पा होत असत. विनोबा भावे तेव्हा प्रकृती सुधारण्यासाठी म्हणून पवनारच्या बजाज बंगल्यावर राहात होते, त्याही काळात ते सफाईचं काम करत असत.

‘अथातो ब्रह्म जिज्ञासा’ या प्रेरणेनं संस्कृत शिकण्यासाठी विनोबांनी तरुणपणी कॉलेजचं शिक्षण सोडलं होतं. त्यांच्या प्रभावी सहवासात माझ्या लक्षात आलं, की कॉलेज-शिक्षण सोडूनही काही भलं काम करता येतं. ‘धडपडणारी मुले’ हा आदर्श माझ्या डोक्यात होताच. तसं काम करायचं तर शिक्षणाची आवश्यकता नाही आणि ते सोडताही येतं अशी काहीशी पुसट कल्पना तेव्हा डोक्यात राहिली. विनोबांकडून दोन गोष्टींचा पक्का संस्कार झाला. एक तर गांधीविचारांना अनुसरून चालेल्या कामाची रूपरेषा कळली. दुसरं म्हणजे त्यासाठी पठडीतलं शिक्षण आवश्यक नाही हे समजलं.

नंतर आम्ही अहमदनगरला राहायला गेलो. कारण हैद्राबादला रझाकार चळवळीमुळे त्रास फार वाढला. नववी-दहावी मी नगरलाच केली. तेव्हा सुट्टीत मी मुंबईला काकांकडे जात असे. तिथे साने गुरुजींची भेट झाली, सेवादलाची माहिती झाली. साने गुरुजींनी तेव्हा ‘साधना’ सुरू केलं होतं. त्यांच्याबरोबर साधनाच्या प्रेसवर राहिल्याचंही आठवतं. त्या सुमारास सेवादलाच्या नेरळला झालेल्या शिबिरात दीड-दोन महिने राहून तिथला तलाव साफ केला होता. दहावीच्याच वर्षात नगरचे गांधीवादी कार्यकर्ते शंकरराव दिघोळकर यांचीही ओळख झाली. त्यांच्या घरी सूतकताई, विणकाम दोन्ही चालत असे. त्यांच्या घरीच माग बसवलेला होता. त्यांच्यामुळे गांधींचे अनुयायी कसे असतात हे मला प्रत्यक्ष पाहायला मिळाले, त्यांचा सहवासदेखील लाभला. त्यामुळे मनात उत्पन्न झालेले विचार पक्के व्हायला मदत झाली.

दहावीनंतर पुन्हा दोन वर्षं हैद्राबादला शिकलो. इंटरसायन्स झाल्यावर शेतीची पदवी घ्यायची हे मनात पक्कं होतं, कारण मला ग्रामीण भागात काम करायची इच्छा होती. पण प्रत्यक्ष तो अभ्यास करतानाचा अनुभव चांगला नव्हता. प्रत्यक्ष शेतातलं काम, शेतकऱ्यांचं वास्तव याचा तिथल्या शिक्षणाशी काहीही संबंध नव्हता. म्हणून वैतागून तो कोर्स सोडून दिला. ते १९५२ साल होतं.

१९५१ साली तेलंगणात पोचमपल्ली येथे मोठा हिंसाचार झाला होता. त्यातून मार्ग निघतो का, हे बघण्यासाठी विनोबांचा दौरा निघाला. ते वर्धाहून हैद्राबादला चालत आले. पूर्ण तेलंगण हिंडले. तुरुंगात असलेल्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या लोकांना भेटले. त्या सर्व चर्चा-अनुभवातून पुढे भूदान आंदोलनाचा जन्म झाला. मी जेव्हा शेतीचा कोर्स सोडला तेव्हा बिहारमध्ये भूदान आंदोलन चालू होतं. मी विनोबांच्या टोळीत

सामील झालो. विनोबांच्याबरोबर शिवाय स्वतंत्रही बिहारमध्ये हिंडलो. लोकांनी समजून, स्वेच्छेनं भूदान करावं अशी आंदोलनाची अपेक्षा होती. तेलंगणात तशी दानं मिळाली पण बिहार-उत्तर प्रदेशात वेगळं घडत होतं. विनोबा नसताना जिथं कार्यकर्त्यांकडून आंदोलन चालवलं जायचं, तिथं लोकांना ‘पटवलं’ जायचं, दान गोळा केलं जायचं. सरपंचाच्या घरीच सभा बोलावली जायची. त्याच्या दडपणाखाली लोक दानपत्रं करत, ते मला आवडत नसे. म्हणून मग त्यात भाग घ्यायचं मी बंद केलं.

पुढं अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांचा लेखनिक म्हणून मी काम करू लागलो. ते सर्व-सेवा संघाचे सहमंत्री होते. त्यानिमित्तानं त्यांचा पत्रव्यवहार संपूर्ण देशभर चालत असे. सर्व-सेवा संघाला महाराष्ट्रात विशेष स्थान होतं. त्या सर्व कार्यकर्त्यांशी अण्णासाहेबांचे घरगुती संबंध असत. त्यामुळे महाराष्ट्रात, त्याचबरोबर देशातही काय चाललं आहे ते वृत्त मला कळत राही. अनेक ज्येष्ठ कार्यकर्त्यांचं काम तेव्हा मला जवळून पाहता आलं. हा माझ्यासाठी एक शैक्षणिक अनुभवच ठरला. संपूर्ण देशाचा एक ‘परस्पेक्टिव्ह’ मला मिळाला. पुढंही माझं अण्णासाहेबांबरोबर जाणं-येणं राहिलं किंबहुना मी त्यांचा अनुयायी झालो, ही माझी सर्वात मोठी उपलब्धी.

माझे अनुभव... त्यातून शिकणं

याच काळात सेवाग्राममधलं ‘नई-तालीम’चं काम जवळून पाहता आलं. ते तेव्हा बरंच विस्तारलेलं होतं. ग्रामीण भागातलं शैक्षणिक काम नई-तालीमच्या पद्धतीनं करावं असा निर्णय सरकारनं केलेला होता. त्याचा परिणाम म्हणून सेवाग्रामच्या मध्यवर्ती संस्थेचं स्वरूप पार बदलून गेलं होतं. नई-तालीमचं काम कसं करू नये याचा वस्तुपाठ एकप्रकारे इथं पाहायला मिळत होता. त्यामुळे नई-तालीमचं काम करायचं झालं तर ते या पद्धतीनं वाढणार नाही अशी माझी खात्री झाली. त्याचवेळेला एका वेगळ्या संदर्भामध्ये मला अलमोडा जिल्ह्यातील कौसानी गावातील ‘लक्ष्मी आश्रम’ची माहिती मिळाली. आसपासच्या भागातील मुलींसाठी ही निवासी शाळा नई-तालीम पद्धतीनं चालवली जाई. सरलाबेन नावाच्या ब्रिटिशबाई शाळेच्या मुख्य म्हणून काम करत. शाळेच्या आवारात शेती चालत असे. मुलींचं जीवन त्या शेतीवर अवलंबून होतं. मुलीच शेती सांभाळत. पहाडी संस्कृतीच्या त्या मुलींची स्वतंत्र वृत्ती पाहण्यासारखी होती. सगळ्या शाळेचं वातावरण मोठं आनंदी आणि कष्टाळू होतं. या देशात नई-तालीमचं काम वाढायचं असेल तर ते लक्ष्मी आश्रमच्या धर्तीवर वाढू शकेल असा ठसा माझ्या मनावर तेव्हापासून उमटलेला आहे.

यापुढच्या वर्ष - दोन वर्षांमध्ये माझा बराचसा वेळ श्रम-शिबिरांमध्ये गेला. ही शिबिरं ‘सर्व्हिस सिव्हिल इंटरनॅशनल’ या संस्थेमार्फत भारताच्या वेगवेगळ्या भागात भरायची. सात-आठ युरोपियन स्वयंसेवकांची टोळी ही शिबिरं संघटित करायची. त्यात इथलेही युवक सामील व्हायचे. सगळे मिळून पंधरा-वीसजण तीन-चार महिने एक-एक काम करत. वरोड्याला आनंदवनात आमट्यांच्याकडे एक मोठं

शिविर झालं होतं. गावातील तरुण मंडळी बऱ्याच मोठ्या संख्येनं सामील झाली होती. पण मुख्यत्वेकरून आम्ही तीस-चाळीसजण काम करत असू. आमटे कुटुंबाचा पूर्ण सहभाग यात आमच्या बरोबरीनं होता. या शिविरात तीन-साडेतीन महिन्याच्या काळात आम्ही एक मोठी विहिर आणि तीन पक्क्या इमारती बांधल्या. या शिविराचं वैशिष्ट्य माझ्या लक्षात राहिलं आहे- जी कामं आम्ही करायचो त्यामधील कामाची आखणी, पद्धती, शिस्त ही पूर्ण व्यावसायिक पद्धतीनं आयोजलेली असे. सकाळी सहापासून कामाला सुरुवात होई. दिवसभरात किमान आठ तास काम. गप्पागोष्टींसाठी नंतरचा वेळ मोकळा असे पण कामाच्या वेळात गप्पा मारण्याची सवड कोणालाच नसे. याप्रकारचं श्रम-शिविर मी पुढं अनुभवलं नाही. साने गुरुजींच्या सेवापथकाच्या शिविरात नाही किंवा पुढं आमट्यांच्या संस्थेत जी शिविरं झाली त्यातदेखील नाही. श्रम-शिविर ही कल्पना आपल्याकडे खऱ्या अर्थानं

कौसानीच्या आश्रमात सगळ्या लहान मोठ्या मुली स्वावलंबी आयुष्य जगत. वयानुसार जेजे काम जमेल तेते करत. जंगलातून लाकूडफाटा, पडलेले पाईनकोन गोळा करायचे, स्वयंपाकात मदत करायची, गोशाळेत काम करायचं, शेतीची माकडांपासून राखण करायची, लहान मुलींची अंगोळ, वेणीफणी करायची... लहान मुली परीक्षेसाठी तयारी करायच्या, त्यांचा अभ्यास घ्यायचा ही कामं मोठ्या मुली करत. काही मुली गालिचे आणि स्वेटर विणत. काही खादी भांडाराचं किंवा इतर उद्योगाचं काम बघत. फार छान काळ होता तो. सगळ्यांनी मिळून डोंगरात फळं गोळा करायची, नाचायचं, गायचं. असली भूक लागायची की वाटेल तश्या भाज्या नि पोळ्या बिनबोभाट पचायच्या. अजिबात कंटाळा यायचा नाही. तिथं दरवर्षी बालवाडी शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण घेत असत. त्या सुमारास बाबा तिथं जात असत.

मेघना पळशीकर.

रुजलीच नाही. सेवादलासारख्या संस्थेनं ही मोठी संधी पूर्णपणे घालवली असं माझं मत झालं. इतर शिविरांबद्दल तर बोलायलाच नको. (जपानमध्येदेखील मी दोन-तीन शिविरात श्रमदानाचं काम केलं. तिथंदेखील कामाची शिस्त वाखणण्यासारखी होती. शनिवार रविवार अशी दीड-दोन दिवसांची शिविरं भरवली जात. इमारती बांधणं, रंग देणं, शेतीमधलं काम इ. आपल्याकडे शिविरामध्ये सफाईचं काम बहुधा केलं जातं. त्यात काम कमी आणि गप्पा जास्त चालतात.)

१९५४ मध्ये एका चर्चा-शिविरात माझी मार्जरी साइक्स यांच्याशी ओळख झाली. मध्यप्रदेशातील रसूलिया इथं केकर लोकांचा एक केंद्र फार पूर्वीपासून काम करतं. त्या केंद्रात हे शिविर भरलं होतं. 'वन स्ट्रॉ रेव्होल्यूशन' हे पुस्तक मी इथेच वाचलं. तेव्हाच, हे भारतात प्रसिद्ध

व्हायला पाहिजे आणि त्याचं भाषांतर मराठीत व्हायला पाहिजे असं मी ठरवलं होतं.

१९५५-५६ साली मी ओरिसामधल्या कोरापुट जिल्ह्यात सर्वोदय संघातर्फे काम केलं. भूदानात मिळालेल्या काही गावांमध्ये डेव्हलपमेंट मॉडेल तयार करायचं होतं. आपापल्या पद्धतीनं काम करायला सरकारनं सुरुवातीला मोकळीक दिली होती. पण पुढे सरकारचा रोख बदलला व ते बंद पडलं. मात्र या दोन वर्षांत ग्रामीण विभागात काम कसं करावं, लोकांचा सहभाग कसा मिळवावा, कोणत्या प्रकारचे अग्रक्रम ठरवावेत याबद्दल पुष्कळ शिकावयास मिळालं. पुढे महाराष्ट्रात खादी कमिशनच्या वतीनं एका 'सघन क्षेत्र योजने'मध्ये कामाचा अनुभव घेतला. दोन्ही ठिकाणी पुष्कळ शिकायला मिळालं, पण काम फार झालं असा भाग नाही. काम न होण्याची काही कारणं सरकारी आणि काही संस्थांची गैरवर्तणूक या सद्दात मोडतात.

१९५६ नंतर माझ्या कामाचं स्वरूप पार बदललं. ग्रामीण विकासाच्या कामाशी प्रत्यक्ष संबंध कमीच राहिला. पण वैचारिक क्षेत्रात वेगवेगळ्या प्रकारची कामं बरीच केली- वैचारिक शिविरं घेणं, संपादनाचं काम, लेखन करणं, करवून घेणं इत्यादि. पुढं समाजप्रबोधन संस्थेमध्ये काम केलं. त्या संस्थेच्या पत्रिकेचं संपादन केलं. कार्यकर्त्यांचं प्रशिक्षण करण्याच्या बाबतीत काही अनुभव गाठीशी बांधला. पुढं नवभारत मासिकाचंही संपादन केलं. यासगळ्या कामाला आवश्यक तो पूर्वतयारीचा भाग म्हणून या सर्व काळात वाचन आणि चिंतन होत राहिलं.

लग्न, संसार

समाजप्रबोधन संस्थेमध्ये काम करत असताना, कामाच्या ओघातच माझी वेणू दाभोळकरशी ओळख झाली आणि आम्ही लग्न करण्याचा निर्णय घेतला. ते १९६४ साल होतं. आमचं लग्न आम्हाला अनेक गोष्टी शिकवून गेलं. लग्न हा व्यवहार दोन व्यक्तींमधला असतो अशी आपली आधुनिक धारणा आहे. पण आमचा अनुभव सांगतो, की लग्न हा एक सामाजिक व्यवहार आहे. आपण म्हणतो त्यापेक्षा त्यात समाजाचा संबंध पुष्कळ जास्त येतो. दोन कुटुंबातला नातेसंबंध तर असतोच पण त्याही पलीकडे अनेक गोष्टींशी याचा संबंध पोचतो. आपल्या नात्यागोत्यातले, मित्र-मैत्रिणीतले, जात-जमातीतले संबंध या सगळ्यांशी नानाप्रकारे लग्नाचा संबंध पोचतो. हे लक्षात घेऊन योग्य व्यवहार झाला पाहिजे, याचं भान लग्न करताना बाळगावं लागतं. हे मुख्यतः लग्नाच्या निमित्तानं शिकावं लागतं. आपण सर्वचजण कमीअधिक प्रमाणात सहजीवनाचा विचार करतो. पण या सहजीवनामध्ये आपण मुलांचा, आई-वडील, भाऊ-बहीण वगैरेंचा, मित्र-मंडळींचा, समाजाचा विचार फारश्या योग्य पद्धतीनं करत नाही. मागच्या पिढीचा नाही तसा पुढच्या पिढीचाही करत नाही.

साधारणपणे लग्न झाल्यावर कुटुंब कसं चालवायचं असा प्रश्न निर्माण होतो. कार्यकर्त्यांच्या बायकांनी त्यांचं कुटुंब चालवावं अशी कळत नकळत अपेक्षा असते. विशेषतः दोघं नोकरी करत असले तर

नोकरी चालू ठेवायची जबाबदारी स्त्रीची आहे असं गृहीत धरलं जातं. आमच्या बाबतीत हा प्रश्न लग्न लागल्याबरोबरच निर्माण झाला. कारण माझ्या कामाची पद्धत आणि भूमिका यामध्ये कुटुंबाचा विचार फारसा केलेला नव्हता. कुटुंबासाठी वेणून नोकरी करावी असं माझं मुळीच म्हणणं नव्हतं. माझ्याप्रमाणेच तिनेही आवडेल ते काम करण्याला प्राधान्य द्यावं आणि दोघांनी मिळून संसाराचा भार उचलावा, असं माझं म्हणणं होतं. हे तिला अमान्य नव्हतं, पण कॉलेजमध्ये शिकवणं हे तिने आवडीनेच निवडलं होतं. त्यामुळे ते सोडायचा तिचा विचार नव्हता. तिच्या पगारात आमचं भागू शकेल अशी आमची समजूत होती. त्यामुळे माझं काम मला पूर्वीसारखंच निर्वेधपणे चालू ठेवता आलं. रयत शिक्षण संस्थेत प्राध्यापक म्हणून ती नोकरी करत होती. माझं काम मी तिच्या नोकरीच्याच ठिकाणी करेन असं आमचं बोलणं कधी झालं नाही. ते व्यवहारातही शक्य नव्हतं. माझं राहणं इतरत्र, बहुतेक सारं पुण्याला झालं. याचा परिणाम अपरिहार्यपणे आमच्या घरावर झाला. मुलांची व घराची जबाबदारी वेणून स्वीकारली. याचा तिला पुष्कळ भार पडला. घरी असलो तर मी घरकामात मदत करत असे पण असं अगदी कमी वेळा व्हायचं. मुलांची जबाबदारी मी पूर्णपणे घेऊ शकलो नाही.

मुलांचं शिक्षण... शाळेतलं आणि शाळेबाहेरचं

आम्हाला तीन मुलं. अनु-माधव जवळजवळ बरोबरीचे. अनु सात वर्षांची असताना मेघनाचा जन्म झाला. मुलांची आबाळ होऊ नये म्हणून काही वेळा मी माझं काम सोडून दिलं किंवा त्या काळात घरी राहिलो. पण हे थोड्या काळासाठी झालं. श्रीरामपूरला असताना मुलं शाळेत जायला कंटाळली. शाळेत जाणं-येणं फार वेळखाऊ होतं. शिक्षकही शिकवण्याबद्दल अनुत्सुक होते. सुट्टीत दोघं माझ्या आई-वडिलांकडे गेलेली असताना तिथं राहिली. तिथं खेळायला माझ्या भावाबहिणींची मुलं सोबत होती. घराभोवती प्रशस्त आवार होतं. त्यामुळे परत येऊन शाळेला जाण्याच्या बाबतीत त्यांनी कंटाळा केला. एकदा जी शाळा सुटली ती तीन वर्षं सुटली. (चौथी, पाचवी, सहावी). घरीच राहून थोडाफार अभ्यास केला. शेजारपाजारची मुलं खेळायला सोबत होती. घरी त्यांचं काहीकाही शिक्षण झालं. पण शाळेचा अभ्यासक्रम करून घ्यायचा ही दृष्टी नव्हती. या काळातही व्याख्यानं, लिखाण, शिबिरं असं माझं काम परगावी चालूच होतं. त्यामुळं हा काही जाणीवपूर्वक केलेला उपक्रम नव्हता. सहजपणे जे घडलं ते मात्र असं होतं. त्या सगळ्या काळात त्यावरून आम्हा दोघांमध्ये काही वाद झाला असं झालं नाही. घरी राहूनही मुलांचा पुरेसा अभ्यास होतो असं आमचं म्हणणं होतं. पण नातेवाईकांमध्ये याबद्दल खूप असमाधान होतं. मुलं स्वतःही पूर्णपणे समाधानी नसणार कारण इतर मुलांना ती शाळेत जाताना पाहात होती. मी त्यांना सांगितलं होतं, “तुम्हाला जेव्हा शाळेत जायचं असेल तेव्हा मी त्याची जबाबदारी घेईन. आमच्या हांसेपायी तुम्ही शाळेपासून वंचित राहणार नाही.” त्यामुळे तीन वर्षांनंतर दोघं शाळेत गेली आणि तेव्हा ती काही मागं पडली नाहीत.

पालकत्वाचा विचार आम्ही फार केला होता असं मला आठवत

नाही. जो काही केला तो ‘माझ्या’ मुलांचा म्हणून वेगळा केला असं झालं नाही. शिक्षणाबद्दल एकूणच व्यापक विचार करत होतो, त्याचा भाग म्हणून मुलांच्या शिक्षणाचा विचार केला. मुलं अगदी लहान असताना, त्यांना शिक्षा करण्याबद्दल वेणूची भूमिका वेगळी होती. पण पुढे तिच्या-माझ्या विचारांत त्या प्रकारचं अंतर राहिलं नाही. एकदा रागाच्या भरात माधवला मारलं होतं, ते सोडता मुलांना मारल्याची आठवण मला अजिबात नाही. नंतर माधवची माफी मागितल्याचंही मला आठवतं. कामं करण्यात ती आईला नेहमीच मदत करत असत. घरी मित्र-मंडळी, भाचे-पुतणे येत जात असत. त्या सगळ्यांचं प्रेमानं करणं चालू असे. वेणूला माणसांची - त्यातही मुलांची जात्याच खूप

मार्जरी साइक्स भारतामध्ये पुष्कळ वर्षं राहिल्या. इथल्या मिशनरी शाळेत त्यांनी काम केलं. शिवाय रवींद्रनाथ टागोर आणि गांधीजी यांच्याबरोबर त्यांच्या शिक्षणसंस्थांत काम केलं. त्या दोघांच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल सांगत असत. त्या म्हणत की ते दोघे विरुद्ध दिशेला नव्हते, त्यांची तत्त्वज्ञानं दोन वेगळ्या टोकाची तत्त्वज्ञानं नाहीत, तर त्या दोघांच्या भर देण्याच्या जागा वेगळ्या आहेत. इतर सर्व कामं सांभाळून त्यांनी आपल्या आयुष्यात भरपूर ग्रंथलेखन केलं. आचारविचारांचा सुमेळ कसा घालायचा, आपला दिवसभराचा वेळ वेगवेगळ्या कामात कसा कारणी लावायचा आणि हे सर्व करत असताना राहणी बिनखर्चिक कशी ठेवायची याचा उत्तम वस्तुपाठ त्यांच्या सहवासात मिळत असे. अत्यंत कमी संसाधनांमध्ये त्या जगत असत. स्वतःचे कपडे त्या हातानंच शिवत, तेही रेल्वे प्रवासादरम्यान. चहा-कॉफीसाठी काळ्या गुळाचा पाक करून ठेवत. कमीत कमी जळणात भात शिजावा म्हणून गोधडीच्या टोपीत भांडं ठेवत. सारं अगदी निष्ठेनं चालू असे. ग्रामीण भागामध्ये काम करायचं ते कसं, कोणत्या वृत्तीनं, कोणती सूत्रं पाळायची हे सारं आपल्या राहणीमधून त्या पोचवायच्या.

आवड आहे. तिचे मुलांशी संबंध फार चांगले आहेत. मुलांसाठी ती कष्टही पुष्कळ घेत असे. मेघना लहानपणी घरात मांजरं, ससे पाळायची. त्या प्राण्यांना पण घरात इतरांसारखंच पूर्ण सामावून घेतलं जाई.

मुलं सात-आठ वर्षांची झाली की स्वतंत्रपणे विचार करायला लागतात. आपण जर त्यांना वाव दिला तर आपल्यासोबत अनेक प्रकारच्या कामांमध्ये सहभागी होतात. उदा. आम्ही मंचरला राहात असताना शेजारच्या गावी कुसुम कर्णिक राहात असत. त्यांच्याशी आम्हा दोघांचा दाट परिचय. साहजिकच अनुची कुसुमशी दोस्ती झाली. त्यावेळी कर्जतजवळच्या कशेळ्याला अँकॅडमी ऑफ डेव्हलपमेंट ऑफ सायन्स या संस्थेमध्ये माझं जाणं पुष्कळवेळा होत असे. तिथल्या

लोकस्वास्थ्य परंपरा संवर्धन समितीमध्ये मी काम करत होतो. यांचं काम भारतभरात ठिकठिकाणी चालू असे. मुख्य काम कशेव्हाहून चालत असे. तिथल्या शिबिरांमध्ये हिंदी, मराठी, इंग्रजी आणि आदिवासींच्या वेगवेगळ्या भाषांमधून विषय मांडला जाई. त्याची भाषांतरं करण्याची वेळ येई. हे काम करायला मला आवडत असे. या कामात अनुचा पुष्कळ सहभाग होता. मंचरच्या घराजवळच्या टाइपिंगच्या क्लासमध्ये मदत करायला माधवला आवडे. वेणूनं भाषांतर केलेल्या 'एका काडातून क्रांती'चं बरचसं टाइपिंग त्यानं केलेलं आहे.

त्याच वेळेला 'परिसर'चं काम सुरू झालं होतं. परिसरच्या सभा, शिबिरांच्या वेळेला जे काही काम पडे ते करायला अनु-माधवला आवडे. मी या काळात पुण्याला विद्या व सुजित पटवर्धनांकडे राहत होतो. नर्मदेच्या कामाचं एक केंद्रच यांच्या घरात होतं. त्यांच्या मुली नर्मदा आंदोलनात जात असत. आमची मुलंही आंदोलनाच्या पुण्यातील कामात सहभागी असत. या काळात वेणू कॉलेजच्या कामात बुडालेली असली, तरी माझ्या सर्वच कामांशी जोडलेली असे. घरही सर्वांना उघडं असे त्यामुळे सर्वांशी घरातल्या सगळ्यांचे चांगले घनिष्ठ संबंध असत.

याच सुमारास अक्षरनंदन शाळा समितीचं काम चालू झालं. सतत अभ्यास-चर्चा चालत. एकूणच समाज कसा असायला हवा, व्यक्ती कशी असायला हवी, त्यासाठी मग शिक्षण कसं असायला हवं असे विषय असत. त्या अनुषंगानं माध्यम, स्पर्धा, पर्यावरण.. कुठलाही विषय बाजूला राहत नसे. Hand-Heart-Head या सर्वांना शिक्षणात सारखंच महत्त्व असावं याचीही चर्चा होई. हे सारं तत्त्व म्हणून मान्य झालं तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात आणताना अडचणी येत. तेव्हा व्यापक विचार व्हावेत, सोपे मार्ग घेतले जाऊ नयेत, वैचारिक पाया भक्कम व्हावा यासाठी खूप चर्चा झडत.

याशिवाय 'नवभारत' मासिकाचं काम मी रेग्यांसोबत करायला लागलो होतो. पुढं त्याचं संपादन माझ्याकडे आलं. नवभारततर्फे घेतलेली शिबिरंही गाजली. यामध्ये मुख्यतः रेगे आणि इतर काही वेगवेगळी मंडळी मांडणी करायला असत. इथं विशेष गोष्ट अशी होती की कोणत्याही विशिष्ट विचारधारेचा प्रचार करण्यासाठी ही मांडणी नसे. वेगवेगळ्या वैचारिक छटा असलेली माणसं एकमेकांबद्दल आदर ठेवून आपली मतं मांडत. चर्चेची पूर्वतयारी म्हणून मी काही लिखित साहित्य पाठवत असे. रेगे मुख्य असले तरी, चर्चा नियंत्रित करत नसत. चर्चेची पातळी चांगली रहावी इकडे त्यांचं ध्यान असे. ही शिबिरं आम्ही सहभागी असलेल्या सर्वांचे विचार सुस्पष्ट व्हावेत यासाठी घेत होतो. आपापल्या दृष्टीनं ही स्पष्टता व्हावी अशीच इच्छा होती. एखाद्या माणसानं मार्क्स (किंवा गांधी) तत्त्वज्ञानाचा अर्थ लावावा असं न होता, मार्क्स अनेकांना वेगवेगळा कळलेला असतो, तो सगळा समजावून घ्यावा असा प्रयत्न असे.

अनु-माधव बारावीनंतर पुण्यात होस्टेलला राहिले. पुढं आम्हाला पुण्यात माझ्या मावस भावाचा फ्लॅट राहायला मिळाला. इथं तीन वर्षं फार चांगली गेली. स्वतंत्रपणे राहणं, आवडीनुसार कामं, मैत्री किंवा

भावंडांच्या बरोबर वेळ घालवणं हे सर्व त्यांना मनापासून करायला मिळालं. या काळात त्यांना जे जगायला मिळालं त्यानं त्यांची क्षितिजं रुंदावली. अनु आणि मेघना या दोघी शिकायला/ काम करायला महाराष्ट्राबाहेर बंगलोर, दिल्ली इकडे गेल्या. त्या दोघींना मार्जरी साइक्स, राधाबहन भट (लक्ष्मी आश्रम, कौसानी), जेन साही (सीता स्कूल, बंगलोर) यांचा दीर्घकाळ सहवास मिळाला. त्यांच्या सहवासात त्यांनी पुष्कळ शिकून घेतलं. अनु एम.एस.सी. पास झाल्यानंतर जेनच्या शाळेत काम करायला गेली. सध्या ती कृष्णमूर्तीच्या शाळेत काम करते आहे. या दोन्ही शाळा ही वेगवेगळ्या प्रकारानं पर्यायी शिक्षण देणाऱ्या शाळांची उदाहरणं आहेत. माधव एम.एस.सी. कॉम्प्युटर झाल्यानंतर त्या क्षेत्रात काम करण्याऐवजी यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठात काम करू लागला. त्यावेळी ते नुकतं स्थापन झालं होतं. त्या काळात विद्यापीठाच्या उभारणीचं सर्व स्तरांमधलं काम त्यानं राम ताकवले यांच्याबरोबर केलं. मेघनाचं शिक्षण स्वतंत्रपणे पुण्याला झालं. ते घेत असताना तिनं अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचं काम केलं. बी.एस.सी.नंतर वर्षभर मेघना कौसानीच्या आश्रमात राहिली. तेव्हा मुलींबरोबर शेतात काम करणं आणि शाळेत शिकवणं हे काम तिनं केलं. पुढं तिनं जपानी आणि इटालियन भाषांचा अभ्यास केला. आता त्या भाषा शिकवण्याचं आणि इंटरप्रीटरचं काम ती करते.

येथवर आमच्या मागच्या कामाचा आढावा घेतला. आता पुढच्या दृष्टीनं याचा काही बोध घेता येईल का ते सांगतो.

मूल लहान असल्यापासून शिकतच असतं, त्याला हवं तसं, त्याला पाहिजे ते वेगवेगळ्या वाटांनी शिकत असतं. ते कुठल्याही परिस्थितीत वाढत असलं तरी शिकण्याची ऊर्मी उपजत असते. त्यामुळे कुटुंब, परिसर, समाज हे नवनवीन शिकण्याच्या दृष्टीनं समृद्ध हवेत. मुलाला प्रेम देणं, वेळ देणं हे महत्वाचं. मुलानं काही शिकावं म्हणून त्याच्या मागे लागू नये, घाई करू नये. शाळेत घालायचीही घाई करू नये. मोठं झाल्यावर वाचन-लेखन-गणित अशी कौशल्यं शिकण्यासाठी फक्त त्याला शाळेत जाऊ द्यावं. शाळेत जाणारी मुलंही शाळेबाहेरून, मित्रमंडळींकडून, घर-परिसरातून शिकतच असतात. हे सगळं वातावरण असं हवं की मूल त्यातून आपणहून मूल्यंही शिकेल.

आताची व्यवस्था कुचकामी आहे असं मी म्हणतो, कारण शिकणाऱ्यांपैकी चाळीस टक्क्यांइतक्या मुलांवर नापासाचा, अपयशी असल्याचा शिकवा मारला जातो. शाळेत जाणाऱ्या मुलांची जिज्ञासा, शिकण्याची ऊर्मी नष्ट होते. आत्मविश्वास खच्ची केला जातो. याचं भान ठेवावं आणि मुलाच्या शिक्षणाची, विकासाची, तयारीची जबाबदारी पूर्णपणे शाळेवर टाकू नये.

शब्दांकन - नीलिमा सहस्रबुद्धे
neelimasahasrabudhe@gmail.com

• • •

सांगा, कसं शिकायचं...?

भाऊसाहेब चासकर

“अभ्यासाला बसले का अभ्यास करून देती नाही. नुसती कामं सांगल्यात...” “कामाला घरी राह्य, शाळेत जाऊ नको असं घरचे म्हणल्यात...” “कालच्या राती अभ्यास करीत बसले व्हते, बाप दारू पिऊन आला त्यानं सारी वह्या-पुस्तकं फाडून फेकून दिली. आमाला समद्यांला लई मारलं. आमी उपाशीच झोपलो...” “कोणती बी गोष्ट घेताना घरचे मला कधीच विचारती नाही. भैयाला बाजाराला घेऊन जात्यात. त्याच्या आवडीचं दप्तर, वह्या, कपडे घेत्यात...” “सारखं सांगतात, तू आता लहान नाहीये, मोठी झालीये. आज-उद्या नवऱ्याच्या घरी जायचंय, जरा नीट वागावं...”

हे उद्गार, आहेत ग्रामीण, आदिवासी मुलींचे. शिकण्यासाठी उत्सुक आहेत त्या. पण योग्य वातावरण नसल्यानं या लेकीबाळी खचलेल्या, पिचलेल्यायेत. प्रश्न, अडथळे आणि समस्यांचा भुंगा त्यांचं कोवळं मन एकसारखा कुरतडतोय. परंपरेनं वाट्याला आलेल्या वेदना, वंचना आणि दुःख सोबतीला घेऊन या कोवळ्या पोरी जगताहेत; म्हणजे जगण्यासाठी झगडताहेत. सावित्रीच्या या लेकींना शिकायचंच. पण जगण्यानं त्यांना पुरतं छळलंय. त्यात त्यांचं बालपण आणि शिकणं हरवलंय. ‘सारखं पुस्तकात नाक खुपसून बस्ती. काम ऐकत नाही’, अशी तक्रार करीत मुलींकडे शाळा सोडून देण्याचा धोशा लावला जातो. शाळेत येण्याच्या ‘हट्टासाठी’ त्यांना झगडावं लागतंय! ‘सुट्टी असावी की नसावी,’ या विषयांवर एके दिवशी गप्पांचा तास रंगला. ३१ मुलांच्या वर्गात १६ मुली होत्या. सगळ्या मुलगांना सुट्टी हवी वाटत होती. शाळा नसल्यावर वाटेल तसा वेळ घालवता येतो, मनमुराद खेळायला मिळतं, आवडीच्या गोष्टी करता येतात म्हणूनसाठी. मुली एकासुरात ‘सुट्टी नको’ असं म्हणत होत्या. मला ते काहीसं अनपेक्षित होतं. मी कारण विचारलं. मुलींनी सुट्टीतला त्यांचा दिनक्रम सांगितला. ते ऐकून चाट पडलो.

अक्षरशः आयाबायांना असतात, तेवढी

कामं करावी लागतात या पोरींना. बहुतेक मुलींना मोलमजुरीला जावं लागतं.

मुलींच्या मनाला टोचणी लावणारी एक सल काही मुलींनी जाहीरपणे बोलून दाखवली. ती म्हणजे उठता-बसता ‘मुलीची जात’ आणि नवऱ्याच्या घरी जायची करून दिलेली जाणीव. हे असं ऐकायला मुलींना अजिबात आवडत नाही. परंतु त्याविरुद्ध त्या ब्र काढू शकत नाहीत! ‘आम्हाला आमच्या मनाजोगतं कधीच वागता येत नाही,’ अशी त्यांची तक्रार. चौथ्या वर्गापासून मुलींना थोडाफार स्वयंपाक करावा लागतो. सहाव्या-सातव्या वर्गातल्या मुलींना तर शाळा सुटल्यावर आई शेतातून घरी येईपर्यंत आख्खा स्वयंपाक करावा लागतो. तुलनेनं घरातल्या मुलगांचे बरेच लाड पुरवले जातात. हा दुजाभाव मुलींना आणखीन छळत राहतो. मुलगांच्या आणि मुलींच्या कामाच्या स्वरूपाविषयी एकदा आम्ही गप्पा मारत होतो. मुलगांनादेखील हे मान्य होतं की, मुलींना खरंच जास्त कामं करावी लागतात. पण मुलींनी ती करायचीच असतात, असाही भाव होता. मुलगांची कामं आणि मुलींची कामं वेगळी नसतात, घरकाम दोघांनीही करायला हवं, आईला-बहिणीला घरकामात मदत करायला हवी, हे पटवून द्यायचा मी प्रयत्न केला.

रोजचं जगणं हेच ज्यांच्यासाठी संघर्षाचा नवा अध्याय आहे, एक दिव्य आहे, ती मुलं काय वाचणार, कशी वाचायला, लिहायला शिकणार? अभ्यासात कसं लक्ष लागणार? अभ्यास करायला एक स्वस्थ मन लागतंच ना?

एकदा वर्गातल्या मुलांची सराव चाचणी सुरू होती. गणिताचा पेपर झाला. पेपर मुलांनी स्वतःच तपासायचा असं ठरलं होतं. मीनाचा एरवीचा हसरा चेहरा पेपर तपासताना मात्र साफ पडला होता. “का गं, तोंड का एवढंसं झालंय तुझं?” मी विचारलं. ती काही बोलेना. मीना आदिवासी ठाकर जमातीतली. मुळातच ही मुलं लाजरीबुजरी असतात. पटकन व्यक्त होत नाहीत. मोठ्या कौशल्यानं त्यांना बोलतं करावं

लागतं. थोड्या वेळानं ती हळू आवाजात म्हणाली, “सर, मी गणितात नापास झाले.” सांगताना एकाएकी तिचा बांध फुटला. ती हमसू हमसू रडायला लागली. तिला काय झालं कळेना. तसा सगळा वर्ग एकदम शांत झाला. म्हणाली “सर, घरी गेल्यावं मावाला अभ्यासच व्हत न्हई. माझ्या आई-वडलांचं रोज भांडण व्हतं. भांडण झालं का, पपा आईला लई मारीत्यात. लगेच घराबाहेर निघून जात्यात. आमी त्यांची वाट पाहत बसतो. रात झाली, तरी येती नाही. बऱ्याच येळेला न जेवताच झोपी जातो. आई नुसती रडत बस्ती. आईला मारल्याव मला लई वाईट वाटतं...शाळेत आलं तरी आईच आठवती. आमचा अभ्यासच व्हत नाही...” तिला रडू आवरेना! तिला थोडं मोकळं होऊ दिलं. मला नेमकं काय करावं, तिची समजूत कशी घालावी हेच समजेना.

मी वर्गातल्या इतर मुलांना विचारलं. “कितीजणांच्या आई-बापाचं भांडण होतं? खरं सांगायचं. मी कोणालाच सांगणार नाही.” सुरेश म्हणाला, “माझे पप्पा रोज दारू प्यात्यात. पिवून आल्यावर आईला श्या देत्यात. आई काही बोलली का लगेच मारीत्यात. आम्ही मधी पडल्यावर आम्हाला बी ठोकीत्यात.” विशाल म्हणाला, “दारू पिऊन आमच्या दादांचं अंग बोंबलासारखं पार वाळून गेलंय. मजुरीचे समदे पैसे दारूतच वाया जात्यात...” सविता, अंजना, राणी, गोरख यांनी त्यांच्या बापाच्या दारूडेपणाच्या.... व्यथा सांगितल्या...

हे सारं अस्वस्थ करणारं वर्तमान आहे, हे खरंय. पण यामुळं या पोरांच्या मनमध्ये वैफल्याचा, निराशेचा अंधार पसरता कामा नये आणि मुलगांनीही आपल्या बापाच्या वाटेनं जाता कामा नये असं मात्र मनापासून वाटतं. शिक्षक म्हणून मी कसा आणि किती पुरा पडेन? शिक्षणातून त्यांना यापेक्षा वेगळं जगायचं बळ मिळेल का?

भाऊसाहेब चासकर

email- bhauchaskargmail.com

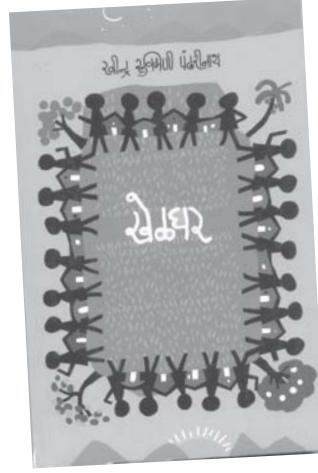
● ● ●

‘खेळघर’ ही आजच्या काळातली कादंबरी आहे. लेखक रवीन्द्र र. पं. यांची ही पहिलीच कादंबरी आहे. कौतुकाची बाब अशी की तिला दोन-तीन महत्वाचे म्हणावेत असे पुरस्कारही मिळालेले आहेत. या लेखकानं आजवर कथादेखील लिहिलेल्या नाहीत. लिहिले आहेत ते वैचारिक-सामाजिक लेख, वैज्ञानिक नियतकालिकांमधील संशोधनात्मक लेख किंवा अनुवाद इत्यादि. ते संपादक आहेत, शिवाय त्यांचा हिंदी चित्रपटसंगीताचाही अभ्यास आहे.

पण ही कादंबरी कशी आहे, याचं माझं उत्तर ‘ती भाबडी आहे, आणि त्याच भाबडेपणाने वाचल्यास आवडण्याचीही शक्यता आहे’ असं आहे. आजकाल इतपत बऱ्या कादंबऱ्या कमीच लिहिल्या जातात, हेही खरंच. अनेक ठिकाणी या कादंबरीबद्दल चांगलं लिहून आलेलं आहे, तेही महत्वाच्या मानाव्या, अशा लेखकांनी म्हटलेलं आहे. पण म्हणूनच मला या कादंबरीत जे काही प्रश्न पडले, ज्या काही कमतरता जाणवल्या, त्यांच्याबद्दल मी लिहायचं ठरवलं. ‘खेळघर’ या लेखनप्रकाराला काय नाव द्यावं? तूर्त आपण तिला वैचारिक कादंबरी म्हणू. ललित शैलीत काही लेखक वैचारिक लेख लिहितात, त्यामुळे ते लेख सहज वाचले जातात, निदान तसा समज व्हायला जागा असते. तसेच आपल्या मनातले काही चांगले विचार मांडण्याच्या कल्पनेनं लिहिलेली ही एक कादंबरी आहे. पर्यायी जीवनपद्धतीचा शोध घेण्याचा लेखकाचा हेतू असल्याचं त्यातून आपल्याला कळतं.

पण एकदा कादंबरी म्हटली की अनेक गोष्टी आल्या. कथावस्तू आली, व्यक्तिरेखा आल्या, त्यांची वर्णनं आली, घटनाक्रम आले, ठिकाणं आली, काळ आला; मुख्य म्हणजे या सगळ्यांत एक तार्किक सुसंगती हवी, अशी अपेक्षाही आली. हा किमान निकष ही कादंबरी विसरून जाते, हा माझा आक्षेप आहे. कादंबरी हा एक मोठा कॅनवास असतो. कादंबरीकार आपल्याला आशयविषयाच्या वातावरणाचा, त्यातल्या व्यक्तिरेखांचा परिचय करून देत कथावस्तू पुढे नेत असतो; कधी काही युक्तीनं पाणबुडीप्रमाणे भूतकाळात बुडी

‘खेळघर’ कादंबरीबद्दल

संजीवनी कुलकर्णी

मारून घटनांचा, त्यामागच्या कारणांचा प्रखरपणे वेध घेत असतो. वाचकालाही तो घ्यायला उद्युक्त करत असतो. पण तसा घेऊ लागलो तर कादंबरीच्या पायाभूत भागात आपण गळाठतो. वाचक म्हणून आपल्याला काहीतरी अतर्क्य मान्य करायला लावलं जात आहे, अशी भावना व्हायला लागते.

या कादंबरीचा नायक एक सजग, अभ्यासू आणि साहजिकच मार्क्सवादी आहे. समाजाच्या ढासळत्या मूल्यांशी झगडतो आहे. भारतातील स्त्री-मुक्ती आंदोलनाच्या निर्मितीचा नाही तर बहराचा हा काळ! तो त्यात सामील झालेला आहे. इतकंच नाही तर पुरुषांचा प्रतिनिधी म्हणून आजवरच्या काळात स्त्रियांवर झालेल्या अन्यायाबद्दल त्याच्या मनात अपराधाची जाणीवही आहे. इतक्या बऱ्या माणसाला साहजिकच असावेत, तसे मत्सर करणारे अनेक शत्रूही आहेत. यात न पटण्यासारखं काहीच नाही. त्यात त्याचं बायकोशी पटत

नाही, ती खूप हट्टी आहे, महत्वाकांक्षी आहे. कदाचित काहीशी दुष्टही असेल. त्यांना एक मुलगी आहे. नायकाचा आपल्या मुलीवर खूप जीव आहे. इतका की, बायकोशी आणि बायकोचं म्हणणं पटत नसतानाही केवळ मुलीसमोर वाद नकोत म्हणून तो प्रत्येक भांडणात चूक मान्य करतो आहे. त्यामुळे त्याचं वागणं किती समंजस, असा सूर आहे; पण ते योग्य नाही कारण त्याच्या ह्या ‘चूक मान्य करण्याबद्दल’ त्याच्या बायकोचं मत ‘तो तोंडदेखलेपणानं त्या मान्य करतो’ असं आहे. नायकाला चांगल्या हेतूचे चारदोन गुण दिले, तरी बायकोचं म्हणणं खरंच आहे. हे नोंदवायचं कारण : ह्यात तशी गफलत नसली तरी एकंदर कादंबरीचा सूर नायकाला काही करून बरं रंगवण्याकडे आहे, तसं केलं नसतं, तर बरं झालं असतं.

एका विचित्र परिस्थितीत नायक घर, बायको आणि शाळकरी लाडकी लेकरांना सोडून बाहेर पडतो. आणि काही मित्रांच्या साहाय्यानं एक वेगळं पर्यावरणानेही जीवन सुरू करतो, हेच खेळघर! या खेळघराच्या रचनेच्या, योजनेच्या, अडचणींच्या, उपायांच्या मार्गातून तो खूप शिकतो. यात सामील असणारे त्याचे मित्र-मैत्रिणी, सखी, शिवाय मागं सोडून आलेल्या लेकीची काळजी आणि अनंत आठवणी... काळ पुढे जातो. आणि शेवटी तो आपलं आयुष्य संपवण्याचा निर्णय घेतो. तो घरदार सोडून आला तेव्हा, बायकोला सोडणं ही काही त्यानं अन्यायानं केलेली कृती नव्हती, असं मानू. पण त्यामुळे अतिशय लाडक्या असलेल्या लेकीसोबतचं प्रेमाचं नातंही या परिस्थितीत दुरावलं. मुद्दा तो नाही, या टप्प्यावरच्या ज्या काही घटना कादंबरीत मांडलेल्या आहेत, त्या भयंकर म्हणाव्या इतक्या अविश्वासाहं आहेत. नायकाबद्दल, त्याच्या चांगल्या हेतूबद्दल, स्वच्छ चारित्र्याबद्दलही शंका आणणाऱ्या आहेत. पण काहीतरी करावं लागणारच होतं बिचाऱ्या लेखकाला, कारण काही झालं तरी त्याला त्याचे पर्यायी जीवनपद्धतीबद्दलचे विचार आपल्याला ऐकवायचे होतेच. एरवी घर सोडल्याशिवाय

बाहेर कसं जाणार, खेळघर कसं उभं राहणार?

या नायकावर त्याच्या पार्टीनं अविश्वासाचा ठराव केला, स्त्री-मुक्ती गटानं घ्यायला हवी असून बाजू घेतली नाही, त्याच्या म्हणण्याचा वर्तमानपत्रांनी विपर्यास केला हे सगळं ठीक आहे, ठीक आहे म्हणजे योग्यच आहे असं नाही, पण म्हणजे असं घडत असतं. अनेकांना असे अनुभव आलेले आहेत. यात विसंगती तरी नाही.

पण विचार करा, मुंबईसारख्या शहरातली ही गोष्ट आहे. काळ कादंबरीनं सांगितल्याप्रमाणे १९९०चा आहे! कुणा एका स्त्रीला बलात्कारातून दिवस गेले, आणि वकिलांनी गर्भपात करायला नको म्हटलं!! का तर तसं केल्यानं ती केस हातची जाईल म्हणून? ह्यावर कुणी, कसा विश्वास ठेवायचा? बलात्कारामागचा माणूस सिद्ध करायचा असेल तर डी एन ए साठी सॅम्पल ठेवता आलं असतं. तेही सोडा, पण बाळ पोटात वाढवून बाळाचं पितृत्व फारतर सिद्ध करता येतं, बलात्कार नाही. या घटनेला वर्षभर झाल्यावर कुठलं तरी तद्न नियतकालिक तिच्यावर किटाळ उडवतं. त्यामुळे कोणीही इतकी उलघाल न होऊ देता त्याकडे दुर्लक्ष करावं; हे न कळण्याइतके कुणीच अजाण नाहीत, नसावेत. निदान इतका बुद्धिमान सुशिक्षित नायक आणि स्त्रीमुक्ती संघटनेतल्या कुणी कार्यकर्त्या तरी नसाव्यात. वर्तमानपत्रांनी उडवलेल्या अशा किटाळानी आजच्या काळात कुणाचं जीवन उध्वस्त वगैरे होत नाही. त्यांची बाजू घेत असताना हेही लक्षात घ्यायला हवं की, कुणी काही म्हणालं तरी 'नको असलेल्या गर्भाला' केवळ कुठली केस जिंकायची म्हणून जन्माला घालणं योग्य आहे का?

बलात्काराच्या केसमधला पुरुषी दंडेलशाहीचा मुद्दा बाजूलाच ठेवून नायकानं दिलेल्या मुलाखतीत लग्नबाह्य लैंगिक संबंधांचा मुद्दा आलाच कोठून? तो तसा नाही, हेच खरं तर मुलाखत घेणाऱ्याला समजावून सांगण्याऐवजी नायकानं तरी विषय भलतीकडे का जाऊ दिला? नायकानं आपलं वेगळंच म्हणणं, वाचकांना पटवण्यासाठी भलत्याच गोष्टीचा आधार

घेतलाय, असं आपल्याला त्यामुळे वाटू लागतं. सुशिक्षित, हुशार, स्त्री-मुक्तीवादी स्त्रियांवर असल्या गर्भारपणांनी इतकं आकाश कोसळत नाही; पुरुषी आक्रमकतेच्या, दडपशाहीच्या विरोधात उभं राहा, पण 'आपलं मन कोळपू देऊ नकोस' असा मानसिक आधार देणारं साहाय्य नायकानं किंवा इतरांनीही तिला करायला हवं होतं.

मुलाखत देऊन गावाला गेलेल्या नायकाला परतल्यावर मधल्या काळात इथं बरंच काही घडून गेल्याचं कळतं. १९९० साली केरळमध्ये कुठलीही वर्तमानपत्रं पाहायला मिळत नाहीत, इथल्या इतक्या हितचिंतकांपैकी कुणाचेही फोन पूर्ण काही सांगू शकत नाहीत! पण ते जाऊ दे.

त्याच्या मुलाखतीचा पूर्णपणे चकवलेला वृत्तांत, स्त्री-कृती समितीच्या बायकांनीही सहकार्य न देणं, अशा विचित्र परिस्थितीत त्याच्या तरुण मित्रमैत्रिणींच्या गटाशी बोलायचं ठरवून लेखक वाट पाहत असताना, त्या गटातलीच एक 'मी प्रेग्नंट आहे, एकटी पडले आहे,' असं सांगत येते. त्याचं मला फार आश्चर्य वाटलं. गर्भारपण ही काही इतकी अशी -आज, आत्ता, ताबडतोब- काही करायची बाब नसते. अगदी गर्भपात करायचा असला किंवा नसला तरीही. आत्ता आपला हा ज्येष्ठ मित्र आधीच कमालीच्या अडचणीत सापडलाय, त्याच्या स्वतःच्या काळज्यांमध्ये डुबलाय, हे कळल्यावर तिला थोडं थांबता नसतं का आलं?

तिच्या प्रेग्नन्सी तपासणीचा रिपोर्ट म्हणे, तिच्या वसतिगृहाच्या प्रमुखांच्या हातात गेलाय! मुंबईसारख्या शहरात? हे जरा जास्त होतंय असं नाही वाटत? समजा तोही गेला, तरी तिला अगदी वसतिगृह सोडून एखाद्या लॉजवर, मित्रमैत्रिणींकडे निदान काही काळ काढता नसता आला? त्या स्त्रीवर तर बलात्कारही झालेला नव्हता. ती सारखी 'आपल्याकडे वेळ नाही' असं का म्हणत होती? तिच्या हातात त्या गर्भारपणाबाबत दोनच मार्ग राहतात. एक तर गर्भपात करणं किंवा बाळ वाढवणं. हा निर्णय घेताना एकदोन दिवसही न थांबता येण्याजोगं काही नसतं. अशा अडचणीत सापडलेल्या आणि

'माझ्या मदतीला कोण्णी कोण्णी नाही' असं म्हणणाऱ्या बाईला 'मी आहे ना' असं, आपले इतके प्रश्न बाजूला ठेवून नायकानं का बरं म्हटलं असेल? मजा म्हणजे, हे त्याचं वाक्य येण्याचीच वाट पाहात बाहेर दबा धरून बसलेले पार्टीचे लोक आत येतात. ते अगदी 'केवळ दुष्ट' वगैरे असतील हे आपण गृहीत धरू, पण त्याच वेळी विचार करणाऱ्या हुशार तडफदार तरुण मुलांचा एक गटही बाहेर हॉलमध्येच बसलेला होता. ते तर नायकाचे आणि प्रेग्नंट मुलीचेही मित्र होते. प्रागतिक विचार करणारे होते. ते सगळेजण पार बावचळून जाण्याइतके लहानगे का होते? मला तर हा प्रसंग वाचताना प्रथम ही अडचणीत सापडलेली मुलगी मुळात, आतून पार्टीच्या लोकांना सामील असल्याचं आता निघेल की काय, अशीच शंका सारखी येत होती, पण तसं नव्हतं; कारण ती मुलगीच नंतर नायकाची सखी म्हणून त्यानंतरच्या संपूर्ण काळात त्याच्या सोबत राहिल्याचं दाखवलेलं आहे.

या मुलीनं नायक घरी नसतानाच्या चार दिवसात नायकाचा फोननंबर त्याच्या बायकोकडून घेतला, तेव्हा बायकोनं तिला 'काय ग, काय अडचण आहे? मला सांगतेस का?' असं विचारलंही होतं, पण तिणं सांगितलं नाही. तिला दोन-चार दिवस थांबण्याइतकीही सवड नव्हती. नायकाचा त्या गर्भारपणाशी काहीएक संबंध नसताना, एका सुशिक्षित ठाम वगैरे मुलीसाठी, तिला एकटं पडू न देण्यासाठी नायक त्या क्षणी (त्याची बायको राहू दे, पण) काळजाचा तुकडा असलेल्या लेकीलाही बाजूला ठेवून घर सोडतो. हे मला विचित्र, अतिरंजित आणि म्हणूनच भाबडं वाटतं. किंवा

या कादंबरीला मिळालेले पुरस्कार

- कोकण मराठी साहित्य परिषद पुरस्कार-२०११,
- लोकमत साहित्य पुरस्कार-२०१२,
- नांदूरकर ट्रस्ट (यवतमाळ) उत्कृष्ट वाङ्मय पुरस्कार

वाचकाला फसवणारं वाटतं. एक तर यामागं काही विशेष कारण असणार, आणि ते आपल्याला सांगितलं तर जातच नाही, उलट नाकारलं जातं आहे असं वाटतं. अडचणीतल्या माणसाला मदत करणं हे चांगलंच आहे, पण यापेक्षा भयंकर स्थितीत जगण्याची वेळ आलेल्या अनेक स्त्रिया, पुरुष इ. या जगात आहेत. कुणाला आपल्या जीवनात अग्रक्रम द्यायचा आणि तोही का, ते कशावर ठरतं? आपल्यावर आलेल्या किटाळाचा पर्दाफाश करण्यापासून ते इतरांशी संवाद साधण्यासारख्या अनेक बाबी उरलेल्या असताना, आपल्या अचानक जाण्याचा आपल्या मुलीला किती त्रास होईल याचाही विचार न करता नायकानं टाकोटाक निघून जाणं, नायकाच्या तोवर दाखवलेल्या समजसपणाला मुळीच शोभून दिसत नाही.

ती मुंबई होती. तिथं किमान एखाद्या लॉजमध्ये कुणालाही राहता येतं. मित्रांच्या घराघरातून तोंड लपवून जावं लागत नाही. इथं काही कुणी पोलीस मागं लागलेले नव्हते! पण हे घडावंच लागणार होतं, कारण त्याशिवाय नायकाला घराबाहेर पडून पर्यायी समाजरचनेचा प्रयोग कसा करता येणार? खेळघर कसं निर्माण होणार?

खेळघर तयार झाल्यावर अनेक वर्षांनी लेक म्हणजे आता चाळिशीला आलेली प्रौढा बापाला भेटायला निघते.

या लेकीलाच वाचकाचे डोळे लेखकानं बहाल केलेले आहेत. त्यानं एव्हाना जीव टाकलेला आहे, पण त्यानं पूर्वी करून ठेवलेल्या नोंदी, लिहिलेल्या आत्मवृत्तपर रोजनिश्या, आणि तिथे झालेल्या प्रक्रियांचे अहवाल वाचून आणि तिथल्या लोकांशी बोलून त्याला आणि त्याच्या विचारपद्धतीला, वृत्तींना, आणि त्याच्या वागणुकीला समजावून घेण्याचा प्रयत्न आता ही लेक करते आहे.

नायकाच्या लेकीची एकंदर विचार करण्याची पद्धत उथळच म्हणावी अशी आहे, किंबहुना तशी दाखवलेली आहे. वडलांवेगळी वाढलेली ती मुलगी असल्यानं तसं घडलंही असेल, त्याचा काही दोषही वडलांच्या वर

सांगितलेल्या विचकट वागण्यावरही जातो. आता चाळिशीला असलेली, नाटका-सिनेमात आणि मालिकांमध्ये अभिनय करणारी ती मुलगी केवळ हट्टानं आजवर वडलांना भेटत नाही, अगदी सरसहा गैर आहे हे कुणालाही जाणवावं अशा माणसाशी ती लग्न करते. आईवर वडलांनी अन्याय केला, अशी तिची समजूत करून दिलेली असणं शक्य आहे, पण एरवी लेखन, नाट्य, अभिनय अशा क्षेत्रांत सक्षमपणे वावरणाऱ्या या मुलीला, आधीच्या अतिप्रिय बाबाला जराही समजून घेण्याचा मोहदेखील गेल्या पंचवीस वर्षात होत नाही. यामागे केवळ करून दिलेली समजूत नसते, तर त्या परिस्थितीचा तिनं लावलेला तो अन्वय असतो; तो काय असू शकेल, याकडे बघायची नायकाला गरज नसेल, तरी लेखकानं तर बघायला हवं ना?

खरा प्रकार असा आहे की लेकीच्या डोळ्यातून वाचकाला बघायला दिलं असलं, तरी ती लेक खरी नाहीच आहे. तिला वापरून केलेली ती नायकाची कैफियत आहे. तो नायक असल्यानं त्याची यात काहीही चूक नसतेच! एक वेळ तो स्वतः तसं म्हणाला असता, तरी आमची हरकत नसती, लोक स्वतःची चूक सहज मान्य करत नाहीतच. पण ते सगळं त्या लेकीला जाणवतं आहे, अशाप्रकारे दाखवून ते खरं ठरवण्याचा प्रयत्न केविलवाणा ठरतो, आणि दोष नायकापुरता न राहता लेखकाचा होतो. ही माझ्या मते या कादंबरीतली खरी गोची आहे. कादंबरीची नायिका म्हणजेच नायकाची या पंचवीस वर्षांतली मैत्रीण (आणि तिची मुलगीही) मात्र अगदी सर्वगुणसंपन्न- अतिशय गोड, हुशार, सुंदर, प्रेमळ इ. आहे. तिला या सगळ्यांत कुठेही कुणीही दोष द्यायचा नाही, हे लेकीलाही अखेर लेखकानं पटवलं आहे.

असं असलं तरी हा नायक हुशार आहेच. त्याचा अभ्यास आहे. निदान वरपांगी मुद्देसूदपणे मांडण्याची क्षमता त्याच्याजवळ आहे. त्यामुळे जास्त गोची होते ते सोडा. स्त्रीपुरुष-समता हा प्रत्येकाच्या जीवनातला अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे, मग त्याची जाणीव आपल्याला असो वा नसो. आणि या कादंबरीत त्यावर बरीच चर्चा

आहे. त्या दृष्टीनं पर्यायी जीवनपद्धतीचा विचार काही का मार्गानं मांडणारी ही कादंबरी आपल्याला काही वेळा विचारात पाडते, क्वचित काही ठिकाणी तर काही देऊनही जाईल की काय, असा भासही होतो. फक्त तिची उभारणी फसल्या आणि त्यामुळे न पटणाऱ्या पायावर झालेली असल्यानं ती सतत डळमळीतच राहते. मनाचा ठाव घेत नाही. काहीतरी चुकतंय, काहीतरी फसवाफसवी आहे, असा भास होत राहतो.

‘खेळघर’ या जीवनसंकुलाची कल्पना लिहिताना लेखकाला मजा आलेली असावी. ते त्यांचं वैचारिक बलस्थानही असावं. चंद्रमोहन कुलकर्ण्यांनी केलेलं सुंदर आणि अर्थवाही मुखपृष्ठ या कादंबरीला लाभलं आहे. शेवटी उत्तरार्धात कादंबरी वाचकाला काहीशी ओढून धरते, मोहात पाडते. प्रेम या अडीच शब्दांच्या अर्थाची काही विलक्षण वलयं हाताशी आणून देते. त्या अर्थानं मी सुरवातीला म्हटलं तशी ही वैचारिक कादंबरी आहे. ती समतापूर्ण जीवनाचा विचार मांडणारी आहे. पर्यावरणाशी नातं जोडणारी आहे. शारीरिक कष्टांचं, आनंददायी शिक्षणकल्पनेचं, नातेसंबंधांचं, सामाजिक पालकत्वाचं, अगदी उत्सवांचंही मानवी जीवनातलं स्थान महत्त्वाचं आहे असं सांगणारी आहे. म्हणजे, एकंदरीनं नायकाचे म्हणजे लेखकाचे विचार चांगलेच आहेत, पण अशा लेखनात आवश्यक असलेलं सुसंगततेचं चिमूटभर मीठ तेवढं त्यात कमी पडलेलं आहे. इतकंच काय ते.

– संजीवनी कुलकर्णी

sanjeevani@prayaspune.org

• • •

प्रकाशक : मनोविकास,

सहप्रकाशक :

कोकण मराठी साहित्य परिषद

किंमत: रु. २९०/-

लेखक-जेन नेल्सन
रूपांतर-शुभदा जोशी

मुलांनी आनंदात रहावं आणि जबाबदारीनं वागायला शिकावं यासाठी सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धतीबद्दल या लेखमालेतून आपण जाणून घेत आहोत. या पद्धतीचा आपल्याला खऱ्या अर्थानं उपयोग व्हावा म्हणून मानवी वर्तनासंदर्भातल्या काही मूलभूत गोष्टी समजून घेणं आवश्यक आहे. मुलांशी कसं वागायचं, ह्याचबरोबर मुलांशी तसं का वागायचं आणि मुळात मुलं बेशिस्त का वागतात हे समजून घेणं फार आवश्यक आहे.

मुलांचं सहकार्य :

मुलांना आपलं म्हणणं ऐकायला लावणारे, कडक शिस्तीचा पुरस्कार करणारे पालक मुलांवर विजय मिळविल्याच्या आनंदात असतात. दुसऱ्या बाजूला सकारात्मक शिस्तीच्या दिशेनं जाणारे पालक मुलांचं मन जिंकण्याचा प्रयत्न करतात. मुलांचं म्हणणं ऐकून घेणं, त्यांना नेमकं काय म्हणायचंय ते समजून घेणं हे मुलांसमवेतच्या संवादात फार महत्त्वाचं आहे. हे जमलं तरच पुढे जाऊन, दोघांनी मिळून प्रश्नांचं उत्तर शोधणं शक्य होतं. मुलांचं सहकार्य मिळविण्यासाठी खालील चार पायऱ्या अनुसरायला हव्यात.

१) मुलांना बोलू द्या. त्यांचं म्हणणं ऐकून घ्या. समजून घ्या. मुलांचं म्हणणं तुम्हाला समजत आहे हे व्यक्त करा. तुम्हाला नेमकं काय समजलं आहे हे त्यांना बोलून दाखवा आणि असंच त्यांना म्हणायचंय ना हे तपासून पहा.

२) या क्षणी त्याला काय वाटतंय हे तुम्ही जाणू शकता आहात, ही सहभावना व्यक्त करा. मुलाची भावना लक्षात घेणं म्हणजे, तो म्हणतोय ते तुम्हाला पटलं आहे किंवा तुम्ही त्याला माफ केलं आहे असं नव्हे; अशावेळी तुमच्या आयुष्यातला असाच एखादा प्रसंगही सांगता येईल.

३) आता तुम्ही तुमच्या भावना व मतं व्यक्त करू शकता. पहिल्या दोन पायऱ्या जर खऱ्याखऱ्या मैत्रभावनेतून पार पडल्या असतील तर तिसऱ्या पायरीवर मूल तुमचं म्हणणं ऐकून घ्यायला तयार असतं.

४) यानंतर मुलांना उपायांवर लक्ष केंद्रित करायला मदत करायची आहे. पुढं काय करावं असं वाटतं, हे त्याला विचारावं. मूल जर उत्तरांपर्यंत पोचू शकत नसेल, तर त्याला त्या दिशेनं विचार करण्याकरता काही कल्पना सुचवायला हरकत नाही.

मुलांना तुमच्या मनाप्रमाणे वागायला लावणं हा हेतू नसून, चुकीच्या दुरुस्तीमध्ये मुलांचं सहकार्य मिळवणं महत्त्वाचं आहे असं तुम्हाला जर मनःपूर्वक वाटत असेल, तर निम्मं काम साधलं म्हणायचं. प्रत्यक्षात आपण मुलांशी जे बोलतो त्या शब्दांपेक्षाही त्यामागची भावना जास्त महत्त्वाची असते. “झाल्या प्रसंगातून तू काय शिकलास?” हे तुम्ही रागावून, मुलाला दोष देतही म्हणू शकता आणि मुलाच्या भावना जाणून, त्यात रस घेऊनही म्हणू शकता. त्या शब्दांमधला ‘भाव’ तुमच्या सुरातून व्यक्त होत असतो. मानहानीकारक सुरामुळे परस्परांमधील आदरभावनेची वाट लागते. पुढं जाऊन चूक सुधारणं किंवा भरपाईसाठीचे उपाय समोर येणं तर सोडाच पण मूल पुन्हा असं न करण्याची शक्यताही या सुरामुळे दुरावते.

मुलांचं सहकार्य मिळवण्याकरता वर दिलेल्या चार पायऱ्यांचा वापर कसा करायचा हे एका उदाहरणातून समजून घेऊ या.

चौथीतील नेहा त्या दिवशी धुसफुसतच घरी आली. आल्या आल्या तिने सोफ्यावर बसकण मारली. शाळेतून आल्या आल्या ‘भूक लागली’ म्हणून स्वयंपाकघरात शिरणाऱ्या नेहाचा आज आवाज आला नाही, म्हणून आई बाहेर आली. बघते तो फुगा फुगलेला, ‘काही तरी बिनसलंय वाटतं!’ आईनं ताडलं. मधे थोडा वेळ जाऊ देऊन आई हलकेच नेहाजवळ बसली. तिचा हात हातात घेतला, “काय झालं राजा?” “काही नाही” आईचा हात तसाच ठेवून आईजवळ सरकत नेहा म्हणाली. काहीच न विचारता आई तशीच तिच्याजवळ बसून राहिली. नेहाच्या डोळ्यात पाणी तरळलं. पहिला आवेग ओसरल्यावर नेहा सांगू लागली, “अग त्या गणिताच्या बाई आहेत ना, त्यांचा रागच आहे माझ्यावर. काही झालं की मलाच रागवतात. आज त्या शिकवत होत्या तेव्हा माझ्या मागच्या बाकावरच्या रूपानं मला एक चिठी दिली. त्यावर बाईचं चित्र काढलं होतं. मला एकदम हसू आलं. मी मागं वळून तिच्याशी बोलणार एवढ्यात बाईंनी मला उभं केलं. त्यांचं चित्र माझ्या हातात होतं. ते पाहून तर त्या भडकल्याच. आमचं काहीच ऐकून घेतलं नाही. सगळ्या वर्गासमोर ताडताड बोलल्या मला!” आईनं नेहाला मनसोक्त रडू दिलं. तिला आलेला राग, असहायता, शर्म हे सारं जाणलं. ‘बाईचं चुकलं, तिचं कसं बरोबर होतं’, असं कुठलंच मत व्यक्त न करता आई म्हणाली, “हो गं! मला समजतंय तुला किती राग येतोय ते! सगळ्या वर्गासमोर अपमान झाला, किती लाज वाटली असेल ना!” त्यानंतर आईनं तिच्या लहानपणची अशीच एक आठवण सांगितली.

त्यावेळी तिला काय वाटलं होतं हेही सांगितलं. थोड्या गप्पा झाल्यावर आईनं नेहाला विचारलं, “आता काय करावं असं वाटतं तुला?” “मला तर त्या बाईच्या तासाला बसूच नाही असं वाटतं. त्यांचा विचार मनात आला तरी संताप येतोय”. हा उपाय नाही आणि हे शक्यही नाही हे आई जाणत होती. तरीही एकदा राग व्यक्त झाल्यानंतर नेहा शहाणा विचार करू शकेल असा विश्वास आईला वाटत होता. तसंच झालं. थोड्या वेळानं नेहा म्हणाली, “मी आणि रूपा उद्या बाईंना भेटू. मधल्या सुट्टीत शिक्षक-कक्षात बाई भेटतील.” “वा, छान! तुम्हाला काय वाटलं हे त्यांना कळेल आणि त्या का रागावल्या हे तुम्हाला समजेल. पण पुन्हा वर्गात असं होऊ नये यासाठी काय करावं?” “रूपा मूर्खच आहे जरा. तास चालू असताना माझ्याशी अजिबात बोलायचं नाही हे बजावीन मी तिला. आणि मीही नाही बोलणार बाई शिकवत असताना.” “किती छान विचार करतेस नेहा तू! मला खात्री आहे, बाई तुला समजून घेतील.”

नेहाला भावनांच्या कल्लोळातून बाहेर आणून, उपायांच्या दिशेनं विचाराला प्रवृत्त करणं आईला उत्तम साध्य झालं होतं. आईबद्दल वाटलेल्या जाणिवेमुळे आणि विश्वासामुळे नेहा हे करू शकली. नेहाच्या दृष्टिकोणातून आई झाल्या प्रसंगाकडे बघू शकली. त्यामुळे नेहाला स्पष्टीकरण देण्याची गरजच पडली नाही.

अँडलरच्या मानसशास्त्रीय संशोधनातील काही मूलभूत संकल्पना आपल्याला स्वतःला आणि मुलांना समजून घेण्यासाठी उपयोगी पडतात.

१) मुलं आणि त्यांच्या सभोवतीचा समाज यांचं नातं:

मुलं सतत त्यांच्या सभोवताली घडणाऱ्या घटनांमधून काहीतरी शिकत असतात. त्यांच्या मनात स्वतःबद्दल, इतरांबद्दल आणि जगाबद्दल धारणा तयार होत असतात. इतरांना त्यांच्याबद्दल काय वाटतं, यावर मुलं त्यांना इतरांबद्दल काय वाटतं हे ठरवत असतात. या मंथनातूनच, प्राप्त परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी-तग धरण्यासाठी मी काय करायला हवं, ह्याबद्दल त्यांचे निर्णय आकार घेत असतात. समाजानं आपल्याला सामावून घ्यावं, महत्त्व द्यावं यासाठी मुलं धडपड

करत असतात. समाजाकडून मिळणाऱ्या निराशाजनक अनुभवांमुळे ती भांबावतात आणि स्वतःचा गमावलेला सन्मान परत मिळवण्याकरता प्रयत्न करत राहतात. मुलांच्या बेशिस्तीकडे जर आपण ‘अस्तित्वासाठीची धडपड’ म्हणून पाहिलं तर काही वेगळं दिसू शकतं का?

२) मुलांना समजतं, पण ते व्यक्त करण्यात ती कमी पडतात:

सभोवतालच्या लोकांनी आपल्याला स्वीकारावं, ‘आपलं’ म्हणावं अशी मुलांची इच्छा असते. मात्र त्यासाठी काय करावं, याची त्यांना पुरेशी स्पष्टता नसते. कधी कधी त्यांचा मार्ग चुकतो आणि मग ते मोठ्यांचा रोष ओढवून घेतात. एक उदाहरण पाहू या- दोन वर्षांच्या राहुलची आई तान्ह्या बाळाला घेऊन दवाखान्यातून घरी येते. बरेच दिवस आईपासून दूर राहिलेल्या राहुलला आईचा सहवास हवा असतो. आई नव्या बाळात मग्न असते. आईचं लक्ष वेधून घेण्याकरता राहुल वेगवेगळे मार्ग अवलंबतो, रडतो, हट्ट करतो, बाळासारखं वागायचा प्रयत्न करतो. परिणाम नेमका उलटा होतो. आई वैतागते आणि राहुलच्या पदरी प्रेम आणि स्वीकाराच्या ऐवजी आईचा संतापच येतो.

३) बेशिस्त कशाला म्हणायचं?

सर्व प्रकारच्या वर्तनांचा मूळ हेतू हा ‘स्वतःला सभोवतालच्या सामाजिक परिवेशामध्ये सामावून घेतलं जावं आणि महत्त्व मिळावं हा असतो.’ ज्या मुलांच्या ह्या गरजा पूर्ण होत नाहीत, ती मुलं नाउमेद होतात. हा आत्मविश्वास परत मिळवण्यासाठी मुलं जे प्रयत्न करतात, त्यात काही वेळा गफलत होते आणि मग त्या वर्तनाकडे बेशिस्त म्हणून बघितलं जातं.

४) बेशिस्त मूल – धिक्कारलं गेलेलं मूल.

बेशिस्त मूल त्याच्या वागण्यातून आपल्याला सांगत असतं, ‘मला आपलं म्हणा, मला तुम्ही माझ्याकडे लक्ष द्यायला हवं आहे. पण ते कसं मिळवायचं हे मला समजत नाहीये.’ मुलांच्या विचित्र वागण्यातून ते आपलं प्रेम, सहवास, लक्ष मागतंय हे लक्षात येत नाही. हे समजणं ही सकारात्मक शिस्तीच्या दिशेनं नेणारी पहिली महत्त्वाची गोष्ट आहे. मुलाचं वर्तन ही मुलाची भाषा आहे, हे समजून घ्या. मुलं बेशिस्त

वागण्यामागं काय कारण आहे, इथवर पोचू शकलात तर तुम्ही मुलांना समजून घेताय याची त्यांना जाणीव होते.

५) इतरांबद्दल प्रेम आणि आत्मीयता :

आपले मित्र, सहकारी आणि नातेवाईक यांच्याबद्दल आत्मीयता वाटणं आणि सर्वांच्या हिताचं काही भलं घडवण्यामध्ये स्वतःचा वाटा उचलायची इच्छा मनामध्ये जागी होणं, ही फार महत्त्वाची जाणीव आहे.

दुसऱ्यांसाठी काहीतरी चांगलं करणं खूप आनंदाचं असतं. मात्र स्वावलंबी माणूसच दुसऱ्यासाठी काही करू शकतो. म्हणूनच मुलाला स्वावलंबी बनण्याच्या संधी उपलब्ध करून देणं ही पालकांची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. इर्कर्स पालकांना नेहमी सांगायचे, “मूल स्वतः करू शकेल असं एकही काम तुम्ही करून देऊ नका.” पालक प्रेम आणि काळजीपोटी मुलाचं सगळं काही करून देतात. यामुळे मुलाचं दोन प्रकारे नुकसान होतं. एक तर अशाप्रकारे सगळ्या गोष्टी हातात मिळणं हा त्याचा हक्कच आहे असं त्याला वाटू लागतं आणि दुसरं म्हणजे मूल पालकांवर अवलंबून राहू लागतं. स्वतः निर्णय घेऊन काही करण्याची त्याची क्षमताच विकसित होत नाही. मोठं झाल्यावर अशा व्यक्तींच्या मनात जगासाठी आपण काही करायचा विचारही येत नाही. उलट जगानंच माझ्यासाठी गोष्टी सोप्या करून द्याव्यात ही अपेक्षा राहते. त्यांच्या अपेक्षा पूर्ण झाल्या नाहीत तर त्यांना वाईट वाटतं, नाउमेद होऊन त्या स्वतःचं नुकसान करून घेतात किंवा संतापून हिंसक मार्गांचा अवलंब करून इतरांचं नुकसान करायचा प्रयत्न करतात.

पालक आणि शिक्षकांनी मुलांची कामं स्वतः करून देण्यापेक्षा, मुलांना घरातल्या आणि वर्गातल्या कामांमध्ये सहभागी होण्याच्या संधी उपलब्ध करून द्यायला हव्यात. ताट वाढून देणं, दप्तर-डबा भरून देणं इत्यादी कामं करून देण्यामुळं मुलांना तात्पुरतं बरं वाटेलही पण कामांमध्ये सहभाग घेतल्याची, ती चांगल्या रीतीनं पूर्ण केल्याची अनुभूती मात्र हिरावून घेतली जाईल, हे लक्षात घ्यायला हवं.

वर्गांमध्ये आणि घरांमध्ये मुलं कोणकोणत्या कामांमध्ये सहभाग घेऊ शकतात

याबद्दल मुलांशी आवर्जून चर्चा करावी. मुलांनाच हे विचारल्यावर त्यांच्याकडून अनेकानेक चांगले पर्याय पुढे येतात आणि ती कामं मोठ्यांनी सांगण्याची आणि करवून घेण्याची गरजच उरत नाही. कुणी, कोणतं काम, किती दिवस, कसं करायचं हेही चर्चेतून ठरवून घेता येतं. ही कामं होताहेत की नाही, हे तपासण्याची व्यवस्थाही मुलांनाच ठरवू द्यावी.

अशा प्रकारे, सर्वांना आनंदानं जगता यावं म्हणून आवश्यक असणाऱ्या जबाबदाऱ्या घेण्याची संधी मुलांना मिळाली तरच ती सक्षम होतील आणि इतरांसाठी काही करण्याची इच्छा त्यांच्या मनात उपजेले.

६) समानता

‘मूल आणि मोठं माणूस समान कसे? ज्ञान, अनुभव, जबाबदारी अशा सर्वच बाबतीत मोठी माणसं मुलांपेक्षा वरचढ नाहीत का?’ असे प्रश्न मनात येणं साहजिक आहे. पण अँडलर यांच्या मते, ‘सगळी माणसं सारखी नसतात. त्यांच्यात विविधता असणारच पण तरीही सर्वांना इतरांकडून समान प्रतिष्ठा आणि आदर मिळण्याचा हक्क आहे.’ म्हणूनच सकारात्मक शिस्तीच्या परिघातून अपमान, मानहानी यांना हद्दपार केलं आहे.

७) चुका - शिकण्याच्या अनोख्या संधी!
आपल्या समाजात, केलेल्या चुकांची आपल्याला लाज वाटायला हवी असं शिकवलेलं असतं. खरं तर बिनचूक म्हणजे काय आणि चूक म्हणजे काय, याबद्दलच्या आपल्या धारणा तपासून पहायला हव्यात. ‘संपूर्णतः अचूक’ अशी कुणी तरी व्यक्ती असते का? नाही! तरीही आपण प्रत्येकजण- स्वतः आणि इतरांनी, विशेषतः मुलांनी अचूक वागावं अशी अपेक्षा ठेवतो.

डोळे मिटा आणि विचार करा, तुमची खरडपट्टी काढली गेली होती असा नेमका क्षण आठवा. त्याक्षणी तुम्हाला जे वाटलं होतं, त्यामुळे तुमच्याही नकळत तुमच्या स्वतःबद्दल आणि भविष्याबद्दल काही धारणा पक्क्या झाल्या होत्या. त्यातील काही धारणा अशा असू शकतात- ‘मी असलाच आहे, मूर्ख, बेअकल!’ ‘नकोच धाडस करायला, नाही जमलं म्हणजे?’ ‘यांना खूष केलं म्हणजे मग आपण बरोबर ठरतो.’

‘चूक करायला काहीच हरकत नाही पण ती पकडली जायला नको’ ही मतं, धारणा विकासात निश्चितच अडथळे निर्माण करणाऱ्या आहेत.

खरं तर पालकांच्या मनात मुलांचं हितच असतं. पण त्यांचं वागणं खरंच मुलांच्या हिताचं आहे का, हे त्यांनी तपासून बघितलेलं नसतं. त्यामुळे पालकांना त्यांच्या मनातल्या काळजीचं, भीतीचं निराकरण नक्की कसं करायचं हेच समजत नाही.

सकारात्मक शिस्तीच्या संकल्पनेत मात्र यावर एक फार छान तोडगा आहे: मुलांना त्यांच्या चुकांकडे ‘शिकण्याची छानशी संधी’ म्हणून बघायला शिकवायचं. ही संधी फक्त मुलांसाठी नाही, तर आपल्यासाठीही आहे, हे लक्षात घ्यायला हवं. मुलांच्या बेशिस्त वर्तनामध्ये आपण अनेकदा त्यांचे भागीदार असतो. आपण मुलांना शिकण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी पुरेसा वेळ दिलेला नसतो. अनेकदा त्यांच्यातल्या प्रेरणेऐवजी विरोधालाच आपण खतपाणी घातलेलं असतं. आपण चुकांचा स्वीकार करण्याचं धैर्य दाखवून, चुकांकडे शिकण्याची संधी म्हणून बघतो, असं आपलं उदाहरण त्यांच्यासमोर ठेवायला हवं.

‘चुकांकडे शिकण्याची संधी म्हणून पहावं’ ही एक धमाल अशी संकल्पना आहे. चुकांमधून बाहेर येण्यासाठीचे तीन टप्पे आहेत-
१) चुकांचा स्वीकार
२) चुकांची कबुली
३) चुकांमधून मार्ग शोधणे
चुकांकडे जर नकारात्मक पद्धतीनं बघितलं तर आत्मविश्वासाचं खच्चीकरण होऊन माणूस मागे हटतो किंवा दुसऱ्या बाजूला स्पर्धीकरण देत आपली बाजू लढवत राहतो. या दोन्हीमुळेही चुकांची जबाबदारी घेण्यासाठी पाऊल उचललंच जात नाही.

पहिल्या दोन पायऱ्यांमुळे एक सकारात्मक वातावरण तयार होतं. आणि उपायांच्या दिशेनं चर्चा करणं शक्य होतं. राग- संतापाच्या वातावरणात हा संवाद शक्यच होत नाही. त्यामुळं बऱ्याचदा अगदी सहज करता येण्याजोग्या गोष्टीही केल्या जात नाहीत.

सकारात्मक शिस्तीसंदर्भातली एक फार

छान गोष्ट म्हणजे- आपण कितीही चुका केल्या, कितीही गोंधळ घातले, तरीही परत सकारात्मक शिस्तीच्या मूल्यांकडे परत जाऊ शकतो; आपल्या चुकांतूनच नवीन शिकू शकतो, गोंधळ आवरू शकतो आणि गोष्टी पूर्वीपेक्षाही अधिक चांगल्या बनवू शकतो.

या साऱ्या संकल्पनांना सामावून घेणारं एक उदाहरण मांडते.

फॉर्म ४ वृत्तपत्र अधिनियम क्र. ८ प्रमाणे द्यावयाची माहिती.

वृत्तपत्राचे नाव - पालकनीती

प्रसिद्धी काल - मासिक

संपादकाचे नाव व पत्ता -

डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रोड, पुणे - ४

राष्ट्रीयत्व - भारतीय

मुद्रक व प्रकाशकाचे नाव -

पालकनीती परिवाराकरिता,

डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, अमृता क्लिनिक,

कर्वे रोड, पुणे - ४

राष्ट्रीयत्व - भारतीय

पालकनीती परिवार

(सार्वजनिक विश्वस्त निधी) चे विश्वस्त -

१) डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, अमृता क्लिनिक,

कर्वे रोड, पुणे - ४

२) डॉ. विनय कुलकर्णी - ४, अश्लेषा

अपार्टमेंट्स, डेक्कन जिमखाना, पुणे - ४

३) नीलिमा सहस्रबुद्धे - ७, अनुप्रिता ‘अ’,

गल्ली नं. ९, डहाणूकर कॉलनी, कोथरूड,

पुणे-३८

४) शुभदा जोशी - गुरुप्रसाद अपार्टमेंट, २३,

आनंदनिकेतन सोसा., कर्वेनगर, पुणे-५२

५) वंदना कुलकर्णी - स्वोर्जस,

सहवास सोसा., कर्वेनगर, पुणे-५२

६) रमाकांत धनोकर - सी, ३०१, सुनिता

अपार्टमेंट, १४१७, कसबा पेठ, पुणे-११

७) प्रियंवदा बारभाई - अ-३, रोहन तपोवन,

मेंढी फार्म जवळ, गोखलेनगर, पुणे-१६

मी डॉ. संजीवनी कुलकर्णी असे जाहीर करते

की वरील माहिती माझ्या माहितीप्रमाणे खरी आहे.

सही

डॉ. संजीवनी कुलकर्णी

एके दिवशी माझ्याकडे सल्ला मागण्यासाठी सुनिताबाईचा फोन आला. त्यांच्या सतरा वर्षांच्या मुलाच्या, संजयच्या कपाटात त्यांना बियरची बाटली सापडली होती. संजयसमोर ती बाटली नाचवत त्यांनी विचारलं होतं, “हे काय आहे?” त्यांना प्रश्नाच्या उत्तरात रस नव्हता. त्याला दमात घ्यायच्या प्रयत्नांचाच तो एक भाग होता. त्यांच्या प्रश्नानं संजय आणि त्यांच्यामध्ये ताबडतोब एक अंतर निर्माण केलं. संजय म्हणाला, “हे बियरच्या बाटलीसारखं दिसतंय, नाही?” संजयकडून जवळजवळ क्षमायाचनेची अपेक्षा करणाऱ्या सुनिताबाई या उत्तरानं दचकल्या. लढाईला तोंड फुटलं. “फार शहाणा समजू नकोस स्वतःला! खरं काय ते सांग मला!” संजय अत्यंत भोळेपणाचा आव आणून म्हणाला, “मला कळत नाहीये, तू कशाबद्दल बोलतीयेस ते!” सुनिताबाई म्हणाल्या, “मला तुझ्या कपाटात ही सापडलेली आहे! बोल आता!” संजयनं थोडा विचार केला आणि म्हणाला, “अरे ती होय! मी तुला सांगायलाच विसरलो. माझ्या मित्रानं ती माझ्याकडे दिली होती लपवायला.” सुनिताबाई उपरोधानं म्हणाल्या, “अच्छा हो का, या थापांवर माझा विश्वास बसेल असं वाटतंय का तुला?”

“तुझा विश्वास बसो की न बसो, मला काही फरक पडत नाही.” असं रागारागानं ओरडून, संजय ताडताड स्वतःच्या खोलीत निघून गेला आणि दार धाडकन लावून घेतलं.

सुनिताबाईचा प्रश्न माझ्याकडे आला. मला त्यांच्या प्रश्नात एकच महत्त्वाची जागा दिसली- त्यांच्या मनातलं संजयबद्दलचं प्रेम त्यांच्या बोलण्यातून स्पष्टपणे संजयपर्यंत पोचत नव्हतं. मी त्यांना विचारलं, “त्याच्या कपाटात बियरची बाटली सापडली तर तुम्ही एवढ्या अस्वस्थ का झालात?” त्यांना माझा प्रश्न क्षुल्लक वाटला असणार. त्या हताशपणे म्हणाल्या, “कारण मला त्यानं त्याच्या आयुष्याची वाट लावायला नकोय.” मी परत

विचारलं, “का बरं तुम्हाला असं वाटतं?” “त्याचं भलं व्हावं असंच मला वाटणार ना?” त्या म्हणाल्या, “माझं प्रेम आहे त्याच्यावर.” मग मी हळूवारपणे विचारलं, “मग तेच त्याला सांगू या ना आपण!”

त्यानंतरच्या चर्चेमध्ये मात्र त्या अधिक उत्सुकपणे विचार करू लागलेल्या मला जाणवल्या. पुढच्या आठवड्यात सुनिताबाईंनी हा प्रश्न कसा सोडवला, हे सांगण्याकरता मला फोन केला. त्यांनी सारी हकीकत सविस्तर सांगितली. रागावून काहीच साधणार नाही, हे त्यांना दिसत होतं. मात्र संजय दारू प्यायला लागला असेल की काय, ह्या कल्पनेमुळे मात्र त्यांच्या मनात धास्ती होती.

दुसऱ्या दिवशी संजय घरी आल्यावर त्यांनी अत्यंत समजुतीच्या, प्रेमाच्या सुरात त्याला म्हटलं, “संजय, मला ना तुझ्याशी बोलायचंय. आपण बोलूया का थोडं?” यावर संजय काहीशा अविश्वासाच्या सुरात म्हणाला, “काय ग, कशाबद्दल?” “खूप रागावले ना रे मी तुला! सॉरी. पण ना, गेले दोन दिवस मी अगदी अस्वस्थ आहे.” त्यांच्या स्वरातला प्रांजळपणा संजयला जाणवला. आता आई आपल्याला समजून घेतीये, असं जाणवलं. “मी म्हणजे तुझ्यामागची पीडा आहे ना आई?” संजयनं विचारलं. “नाही, नाही रे, पीडा कसली, माझ्या आयुष्यात तुला फार महत्त्व आहे!” आता संजयच्याही डोळ्यात पाणी तरळलं. तो आईच्या थोडा जवळ सरकला. “आई, अगं रागावू नकोस तू. पण खरं सांगू का, मी थोडं खोटंच बोललोय तुझ्याशी. अगं संदीपनंच आणलीये ती बाटली. उद्या त्याचा वाढदिवस आहे ना, म्हणून आम्ही दोघं घेऊन बघणार होतो. पण तुला नको असेल, तर नाही घेणार!”

प्रसंगाला एकदम मिळालेली कलाटणी अपेक्षित होती की अनपेक्षित, तेच पचवणं सुनिताबाईंना क्षणभर कठीण गेलं. तरीही मुलगा आपल्याशी खोटं बोलला, या विचारानं त्यांचा चेहरा एकदम उतरला! आता काय बोलायचं,

हे त्यांना सुचेना. “काय बोलू आता मी ह्यावर? आसपास उदाहरणं आहेत रे, तुलाही माहीत आहेत ती. दारूसारख्या व्यसनजाळ्यात एकदा पाय टाकलेली पंधरा टक्के माणसं अडकतात, आपण त्या पंधरा टक्क्यातले आहोत की नाही, हे कुठल्याही प्रकारे आपल्याला आधी माहीत नसतं.”

त्यावर संजयच म्हणाला, “आई अगं तुला एवढं वाईट वाटत असेल, तर नाही घेणार मी दारू! त्याची त्याला परत करून टाकतो.” “एवढ्यापुरतंच मर्यादित नाही ते, आज एका दिवशी माझ्या समोर आलं, मी त्यावर काही म्हटलं, म्हणून हा प्रसंग निभावला, पण मला ना, तुझी खूप काळजी वाटते. मोह-आकर्षणाच्या जाळ्यात फसशील अशी भीती वाटते.”

संजय काही वेळ गप्प बसून राहिला, पण आईच्या म्हणण्यातलं तथ्य त्याला दिसू लागलं असावं.

“काय करू या ग मग,” त्यानं विचारलं. “दुसरं काही नाही रे, आपण एकमेकांशी मोकळेपणानं आणि एकमेकांवरच्या विश्वासानं बोलत राहायला हवं.” “पण तोच जेव्हा प्रश्न येतो, तेव्हा भीती वाटायला लागते.”

त्यानंतरच्या चर्चेतून एक चांगली कल्पना समोर आली. या दोघांची मिळून एक छोटीशी वही असेल. जेव्हा एकमेकांशी बोलणं कठीण होईल, तेव्हा त्या वहीत लिहायचं. दुसऱ्यानं ते वाचल्यावर लगेच काही म्हणायचं नाही, निदान रागबीग आलेला असेल तर अजिबातच नाही. शांतपणे, दोघांच्याही मनांचा विचार करून दोघांनीही एकमेकांना जे काही म्हणायचं असेल ते नंतर म्हणावं.

सकारात्मक शिस्तीच्या दिशेनं नेटानं वाटचाल केली तर प्रश्नांच्या गाठी तर सुटतातच, शिवाय नात्यांची तलम वीणही आकाराला येते.

● ● ●